

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA`LIMI VAZIRLIGI

**ABDULLA QODIRIY NOMIDAGI
JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

PEDAGOGIKA-PSIXOLOGIYA FAKUL'TETI

**“DEFEKTOLOGIYA, MAXSUS PSIXOLOGIYA NAZARIYASI
VA TEXNOLOGIYALAR” KAFEDRASI**

*O`zbekiston Respublikasi mustaqilligining
20 yilligiga bag`ishlanadi*

“HIMOYA QILISHGA RUXSAT BERILDI”

“Pedagogika-psixologiya” fakul'teti dekani v.b.

_____ **prof.X.A.Meliyev**

“ _____ ” _____ **2011 y.**

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

**MAVZU: «Nutq kamchiliklarini bartaraf etishning qulay va
samarali metodlari»**

***5141800 –Defektologiya yo`nalishi bo`yicha bakalavr
darajasini olish uchun***

**Bajaruvchi: Xolmuhammedova Ozoda
401 gurux talabasi**

**Ilmiy rahbar: X.N.Muzaffarova o`qit.
Ilmiy masl. L.R. Mo`minova P.f.d., prof.**

Bitiruv malakaviy ishi kafedra yig`ilishining
(Qaror № __, _____) qarori bilan himoyaga
tavsiya etildi.

Kaf.mudiri:

dots.R.N.Nurmatov

JIZZAX – 2011

Abdulla Qodiriy nomli Jizzax Davlat pedagogika instituti “Pedagogika-psixologiya” fakul’teti “Defektologiya” yo`nalishi IV-bosqich talabasi Xolmuxammedova Ozodaning “Nutq kamchiliklarini bartaraf etishning qulay va samarali metodlari” nomli bitiruv malakaviy ishiga ilmiy rahbar

X U L O S A S I

Xolmuxammedova Ozodaning tadqiqot ishini dolzarbligi bolalarda uchraydigan nutq kamchiliklarini bartaraf etishning qulay va samarali metodlarini ishlab chiqish va o`rganishning o`ziga xos xususiyatlari topishga qaratilgan. Bitiruv malakaviy ishining muammoli tomoni qilib, mashg`ulotlar davomida doimiy qo`llaniladigan usullarni yangi tomonlari va yanada bolalardagi kamchiliklarni bartaraf etish jarayonida yangidan – yangi usullarni qo`llash haqidagi fikr mulohazalar va ana shu muammoni hal etishga, asoslab berishga urinishlar ko`zga tashlangan.

Muallif qo`yilgan maqsadga erishishda nutq buzlishlarini oldini olish, hamda aniqlash va tuzatishning ilmiy asoslangan metodlari va amaliy tomondan nutq buzilishini oldini olish, aniqlash va bartaraf etishga asoslanib, hamda maxsus maktab va maktabgacha tarbiya muasasalarida logopedik ish faoliyatini to`g`ri tashkillashtirish asosida ta`limiy, tarbiyaviy va korreksion faoliyatni yuritishga e`tiborni qaratgan. Ishda o`rganilayotgan muammoning pedagogik asoslari bayon etilgan. Nazariy qism mazmunli taqdim etilgan. Tadqiqotchi imkoniyati cheklangan bolalar bilan ular imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda yondoshish va logopedik ta`sir tamoyillarini to`g`ri qo`llay olish jarayonini, shu bilan birga turli metodlar asosida logopedik mashg`ulotni tashkil etish maxsus maktabgacha tarbiya bolalarini keng qolipda korreksion ish olib borishning asosiy omili ekanini asoslab berishga harakat qilgan.

Tadqiqotning birinchi bobi “Bolalarda uchraydigan nutq kamchiliklari va ularni bartaraf etish omillari” deb nomlanib bolalarda uchraydigan nutq kamchiliklari, ular kelib chiqish sabablari, nutq kamchiliklari turlari ularni tekshirish usullari, mashg`ulotlarda nutqni o`stirish texnologiyasi yoritilgan.

Tadqiqotning ikkinchi bobi “Nutq nuqsonlarini bartaraf etish texnologiyasi” deb nomlanib nutq kamchiliklarini bartaraf etishda logoped ish faoliyati, mashg`ulotlar va ularni to`g`ri tashkillashtirish, ularga qo`yiladigan talablar, ota – onalar bilan hamkorlik ishlari, bolalardagi nutqiy kamchiliklarni bartaraf etishda didaktik o`yinlar va ularga qo`yiladigan talablar, namunalar, xalq og`zaki ijodidan unumli foydalanish usullari nutqni faollashtirishda turli metodlardan foydalanishning ilmiy-amaliy ahamiyati keng berilgan. Yuqoridagi fikrlar asosida tajribalar olib borilgan. Xolmuxammedova Ozoda tomonidan bajarilgan bitiruv malakaviy ishi xususan ishlab chiqilgan va o`rganilgan nazariy qism maktabgacha tarbiya va maktab ta`limida logoped- defektologlar va pedagoglar uchun muhim amaliy ahamiyatga ega. Ish bitiruv malakaviy ishiga qo`yilgan barcha talablarga javob beradi.

Ilmiy rahbar:

o`qit. X. Muzaffarova

Abdulla Qodiriy nomli Jizzax Davlat pedagogika instituti “Pedagogika-psixologiya” fakul’teti “Defektologiya” yo`nalishi IV-bosqich talabasi Xolmuxammedova Ozodaning “Nutq kamchiliklarini bartaraf etishning qulay va samarali metodlari” nomli bitiruv malakaviy ishiga

T A Q R I Z

Mamlakatimizda fan-texnika yuksak sur’at bilan rivojlanib borayotgan bir paytda yosh avlod zimmasidagi mas’uliyat ham ortmoqda. Ularga berilishi lozim bo’lgan bilimning hajmi yil sayin oshmoqda. Respublikamizda ta’lim tizimini isloh etish bo’yicha olib borilayotgan ishlar bir qancha bo’lib, ular yosh avlodning jamiyat rivojiga hissa qo’shishga xizmat qiladi. Yosh avlodga kichik yoshidan boshlab to’g’ri ta’lim-tarbiya berish, bu yurtimizning gullab-yashnashiga olib keladi.

Bugungi kunda maktabgacha yoshdagi bolalarda ayrim nutq nuqsonlari kuzatilib, ularni bartaraf etish bo’yicha logopedik ishlar tashkil etilgan.

Maxsus ehtiyojli bolalar ta’lim tarbiyasi masalasi bugungi kunda eng dolzarb masalalar sirasiga aylanib bormokda. Maxsus ta’lim imkoniyati cheklangan bolalar uchun ta’lim tizimi sifatida rivojlangan.

Nutq kamchiliklarini bartaraf etishda qulay va samarali usullardan foydalanishning ahamiyati katta rol o’ynaydi. Bitiruv malakaviy ishining mavzusi hozirgi kunda dolzarb muammolardan biri bo’lib, talaba Xolmuxammedova Ozoda ana shu mavzuning dolzarbligini asoslab berish uchun ishning maqsad va vazifalarini belgilagan. Ishlab chiqilgan maqsad vazifalar mavzuni o’rganishga qaratilgan.

Tadqiqot ishi ikki bob, 6 ta paragraf, tajriba-sinov, xulosa va tavsiyalardan iborat bo’lib, reja mavzuni to’liq ochib berishga qaratilgandir.

Tadqiqotning birinchi bobi “Bolalarda uchraydigan nutq kamchiliklari va ularni bartaraf etish omillari” deb nomlanib bolalarda uchraydigan nutq kamchiliklari, ular kelib chiqish sabablari, nutq kamchiliklari turlari ularni tekshirish usullari, mashg’ulotlarda nutqni o’stirish texnologiyasi ochib berilgan va yoritilgan.

Tadqiqotning ikkinchi bobi “Nutq nuqsonlarini bartaraf etish texnologiyasi” deb nomlanib nutq kamchiliklarini bartaraf etishda logoped ish faoliyati, mashg’ulotlar va ularni to’g’ri tashkillashtirish, ularga qo’yiladigan talablar, ota – onalar bilan hamkorlik ishlari, bolalardagi nutqiy kamchiliklarni bartaraf etishda didaktik o’yinlar va ularga qo’yiladigan talablar, namunalar, xalq og’zaki ijodidan unumli foydalanish usullari nutqni faollashtirishda turli metodlardan foydalanishning ilmiy-amaliy ahamiyati keng yoritilgan.

Olib borilgan tajriba-sinov asosida bitiruv malakaviy ishi xulosalangan va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Ushbu tavsiyalar hozirda ta’lim jarayoni bilan shug’ullanayotgan o’qituvchilar uchun muhim amaliy ahamiyatga egadir.

Taqrizchi:

G.X.Temurova

Abdulla Qodiriy nomli Jizzax Davlat pedagogika instituti “Pedagogika-psixologiya” fakul’teti “Defektologiya” yo’nalishi IV-bosqich talabasi Xolmuxammedova Ozodaning “Nutq kamchiliklarini bartaraf etishning qulay va samarali metodlari” nomli bitiruv malakaviy ishiga

T A Q R I Z

Maktabgacha ta’lim muassasasi ta’lim tizimining eng muhim sohasi bo’lib barkamol avlod asosan ana shu bo’g’inda shakllanadi. Shunga ko’ra maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarni har tomonlama barkamol etib tarbiyalashda bog’lanishli nutqni rivojlantirish ham ta’limning eng muhim tarkibiy qismlaridan bo’lib hisoblanadi. Maktabgacha ta’lim sohasida bolalarning nutqini rivojlantirish borasida muhim tadqiqotlar olib borilgani xolda bog’lanishli nutqni rivojlantirish, ayniqsa, bu muammoning bolalarda eng samarali davr sanalgan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda tevarak-atrofni o’rganish jarayonida nutqni rivojlantirish muhim ahamiyatga egadir. Nutq kamchiliklarining kelib chiqishi sabablarini oilada har bir ota-ona, maktabgacha tarbiya muassasalarida tarbiyachilar, maktabda esa o’qituvchilar bilishlari zarur. Chunki nutq kishilarning til vositasi orqali aloqa jarayonining tarixan tarkib topgan formasidir. Shuningdek, nutq rang-barang ifodali tovushlarning majmuasidan iborat. Bu tovushlar oliy nerv sistemasining signallari vositasida nutq organlarining turlicha shakllanishi yoki harakati natijasida paydo bo’ladi. Shuning uchun nutq tovushlarini vujudga keltiruvchi manbalarini organlar fiziologiyasini, ularning faoliyatini o’rganish talaffuzdagi nuqsonlarning kelib chiqish sababini aniqlash, to’g’ri va ravon talaffuzni ta’minlovchi omillardan biridir. Ana shunday dolzarb masala talaba Xolmuxammedova Ozodaning mavzuida aks etgan bo’lib, bitiruv malakaviy ishining kirish qismida, ishning maqsad, vazifalari belgilangan. Qo’yilgan maqsad asosida ishning nazariy qismida to’plangan ma’lumotlar asosida ta’lim texnologiyalarining maxsus maktablarda qo’llashdagi roli va vazifalari to’liq yoritib berilgan.

Tadqiqot ishi ikki bob, 6 ta paragraf, tajriba sinov, xulosa va tavsiyalardan iborat bo’lib, reja mavzuni to’liq ochib berishga qaratilgandir.

Birinchi bob nazariy qism hisoblanib, talaba ushbu bobda psixolog – pedagog va olimlarning tadqiqotlariga hamda to’plagan manbalarga asoslanib, nutq nuqsonlari va ular kelib chiqish sabablari, nutqida nuqsoni bor bolalarni tekshirish metodlari, mashg’ulotda nutq o’stirish texnologiyasini ochib bergan.

Tadqiqotning ikkinchi bobi amaliy qism hisoblanib, bobda tadqiqotchi nutq kamchiliklarini bartaraf etishda logoped ish faoliyati, mashg’ulotlar va ularni to’g’ri tashkillashtirish, ularga qo’yiladigan talablar, ota – onalar bilan hamkorlik ishlari, bolalardagi nutqiy kamchiliklarni bartaraf etishda didaktik o’yinlar va ularga qo’yiladigan talablar, namunalar, xalq og’zaki ijodidan unumli foydalanish yo’llari, shu asosda bolalarda uchraydigan nutq nuqsonlarini bartaraf etish yo’llarini ishlab chiqqan va asoslab bergan.

Olib borilgan tajriba-sinov asosida bitiruv malakaviy ishi xulosalangan va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Ushbu tavsiyalar hozirda ta’lim jarayoni bilan shug’ullanayotgan o’qituvchi va talabalar uchun muhim amaliy ahamiyatga egadir.

Taqrizchi:

**Jizzax viloyati XTBga qarashli №21-sonli
“Orzu” nomidagi nutq bolalar bog’chasi
mudirasi Yu.Isroilova**

MUNDARIJA

KIRISH	3-8
--------------	-----

I-BOB. Bolalarda uchraydigan nutq kamchiliklari va ularni bartaraf etish omillari

1.1. Nutq kamchiliklari haqida tushuncha va nutqning buzilish sabablari.....	9-20
1.2. Bolalardagi nutq kamchiliklarini tekshirish va aniqlashning sistemali usullari.....	21-34
1.3. Mashg'ulotlar davomida bolalarning og'zaki nutqini o'stirish texnologiyasi.....	35-39

II-BOB. Nutq nuqsonlarini bartaraf etish texnologiyasi.

2.1. Bolalardagi nutq nuqsonlarini bartaraf etishda logoped faoliyati va otalar bilan hamkorlik ishlarini tashkillashtirish yo'llari.....	40-50
2.2. Bolalarda uchraydigan nutq kamchiliklarini bartaraf etishda didaktik o'yinlarni turkumlash va ulardan foydalanish bo'yicha tavsiyalar.....	51-58
2.3. Nutq nuqsonlarini bartaraf etishda xalq og'zaki ijodidan foydalanish.....	58-69

TAJRIBA-SINOV	70-72
---------------------	-------

XULOSA VA TAVSIYALAR.....	73-80
---------------------------	-------

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

KIRISH

Hozirgi paytda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. A. Karimov yosh avlodni komil inson qilib tarbiyalashga alohida e'tibor qaratmoqda.

Insonning eng muxim xususiyatlaridan biri uning so'zlash qobiliyatidir. Ravon nutq orqali ifodalangan fikr tushunarli va yoqimlidir. Nutq insonning murakkab oliy psixik funksiyalaridan biridir. Nutq harakatlari murakkab a'zolar tizimi orkali amalga oshiriladiki, bunda bosh miya faoliyati asosiy rol o'ynaydi, nutq fakat inson uchun xos bo'lgan alohida va yuqori darajadagi aloqa shaklidir, nutqiy aloqa jarayonida kishilar fikr almashadilar va bir – birlariga ta'sir etadilar. Nutqiy aloqa til orqali amalga oshiriladi, til – bu fonetik, leksik va grammatik vositalar tizimidir, odam nutqi tushunarli va ma'noli bo'lishi uchun nutq a'zolarining xarakatlari aniq va to'g'ri bo'lishi kerak. Nutq talaffuzi mexanizmi harakatini tushunish uchun nutq apparatining tuzilishini yaxshi bilish zarur. Nutq buzilishlari uzoq yillar davomida o'rganilib kelayotgan sohadir. Nutq normasi deganda nutq faoliyati jarayonidagi til ishlatilishining umumiy qabul qilingan variantlari tushuniladi. Nutqning normal faoliyati holatida uning psixofiziologik mexanizmlari saqlangan bo'ladi. Nutq buzilishlari gapiruvchi shaxsning ma'lum til muhitida qabul qilingan, nutq faoliyati normal holda ishlayotgan psixofiziologik mexanizmlarning zaiflashuviga bog'liq holda til normalaridan chetlashuvi bilan belgilanadi. Kommunikativ nazariya nuqtai nazaridan qaraganda, nutq buzilishlari bu aloqa vositasining buzilishidir. Bunda individ bilan jamiyat orasidagi nutqiy muomalada ko'zga tashlanadigan o'zaro munosabatlarning buzilgani ma'lum bo'ladi.

Nutq buzilishlari quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:

- 1) so'zlovchining yoshiga nomuvofiqlik xususiyati;
- 2) shevachilik, nutqiy savodsizlik, til bilmaslikning ifodasi bo'lmagan xususiyatlar;

3) nutqning psixofiziologik mexanizmlaridagi chetlashish bilan bog'liq bo'lgan xususiyatlar;

4) o'z-o'zidan yo'qolmaydigan, balki mustahkamlanadigan barqaror xususiyatlar;

5) nutq buzilishining xarakteriga bog'liq holda mustahkamlanadigan barqaror xususiyatlar;

6) bolaning keyingi psixik rivojlanishiga tez-tez salbiy ta'sir o'tkazadigan xususiyatlar.

Bunday tarif nutq buzilishlarini nutqning yoshga bog'liq xususiyatlaridan, uning bolalarda va kattalarda vaqtinchalik buzilishidan; nutqning territorial dialektli va sosial-madaniy omillari bilan bog'liq xususiyatlaridan farqlash imkoniyat yaratadi.

O'zbekiston Respublikasi Ta'lim to'g'risidagi qonunning 23 moddasiga ko'ra rivojlanishda jismoniy yoki psixik kamchiliklarga ega bo'lgan anomal bolalar ta'lim olish huquqiga ega. Bizning mamlakatimizda anomal bolalarga yordamni tashkil etish – inson haqida g'amxo'rlik ko'rsatilishining yorqin namunalaridan biridir. O'zbekistonda anomal va nogiron bolalarga yordamni tashkil etish maxsus maktab internatlar, zaif eshituvchi bolalar uchun maktab internatlari; aqlan zaif bolalar uchun maktabgacha tarbiya muassasalari o'quv kuni uzaytirilgan maktablar, maktab-internatlar, profesional mehnat kolejlarida maxsus guruxlar; zaif ko'ruvchi va zaif eshituvchi, og'ir nutq nuqsonlari bor bolalar uchun maktabgacha tarbiya muassasalari, maxsus maktab internatlar, o'rta umumiy ta'lim maktablari qoshida nutqiy sinflar; ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar uchun o'rta umumiy ta'lim maktablari qoshida tenglashtirish sinflari, maktab internatlar; xarakter-tayanch a'zolari jaroxatlangan bolalar muassasalari, maktab-internat; o'rta umumiy ta'lim maktablari qoshida logopedik punktlar ishlab turibdi.

Sog'liqni saqlash vazirligi qoshida anomal bolalarga tibbiy yordam ko'rsatadigan maxsus psixonevrologiya sanatoriylari, stasionarlar bor, poliklinikalarda surdologik, logopedik kabinetlarda mutaxassis-defektologlar tibbiy xodimlar bilan hamkorlikda tegishli ishlarni olib bormoqdalar. Og'ir nutq nuqsonlari

bor bolalar uchun xalq maorifi ministrligi qoshida maktabgacha yoshdagi bolalarga mo'ljallab, nutqiy bog'chalar yoki bolalar bog'chalari qoshida nutqiy guruxlar tashkil etilgan. Bu turdagi maxsus bog'chalarning asosiy vazifasi nutq kamchiliklarini iloji boricha barvaqt aniqlab ularni bartaraf etish va shu yo'l bilan og'ir nutq nuqsonlarining odini olish, ikkilamchi asoratni bartaraf etishdir. Maktab yoshidagi logopat, ya'ni nutqida kamchiligi bo'lgan bolalar uchun ommaviy umumiy ta'lim maktablarida logopedik punktlar tashkil etilgan. Tekshirishlar natijalari logopedik xulosalarda yakunlanadi. Logopedik xulosalar asosida bola bilan olib borilishi kerak bo'lgan chora –tadbirlar, reja tuziladi. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar me'yorda rivojlanayotgan tengdoshlari orasidagi xarakterli farqlardan biri – ruhiy jarayonlarning etarli rivojlanmasligi hisoblanadi. Rivojlanishi orqada qolgan bolalarning umumiy tavsifi uning verbal imkoniyatlari doimo past ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek, bola nutqining rivojlanish darajalari va intellekti orasida o'zaro murakkab munosabatlar hukm suradi. Maxsus usullar yordamiad bolalarni faqat lozim bo'lgan so'zlarning ma'nosini tushuntiribgina qolmasdan, balki undan o'z nutqida faod qo'llashga o'rgatib boriladi. Bilish faoliyatining holati, atrofdagilar bilan bolaning muloqatga kirishish imkoniyati, odob – axloq normalarini o'zlashtirish, ijtimoiy adaptasiyaning muvaffaqiyatli bo'lishi ko'p jihatdan bola nutqining rivojlanish darajasiga bog'liq. Nutqida nuqsoni bor bolalar bilan olib boriladigan ta'lim tarbiya jarayonida bolalar quyidagi bilim, ko'nikma, malakalar bilan qurollantiriladi:

- Bolalarni nutq kamchiliklarini bartaraf etish va shu bilan birga idrok, xotira, tafakkur, tasavvur kabi bilish qobiliyatlarini rivojlantirish;
- Korreksion – pedagogik ish faoliyatini to'g'ri yo'lga qo'yish;
- Bu jarayonda qo'llaniladigan ish metod va usullarini analiz, sintez, taqqoslash, umumlmshtirish, konkretlashtirish kabi aqliy operatsiyalardan foydalanish;

- Bolalarning individual va psixik xususiyatlarini hisobga olgan holda nutq o`stirishga qaratilgan maxsus usullardan foydalanish va ularni hayotga moslashtirish;

Shu maqsadni amalga oshirish uchun biz tadqiqotimizning maqsadini va ustivor vazifalarini belgilab oldik.

Tadqiqotning maqsadi: nutq kamchiliklarini bartaraf etishning qulay va samarali metodlaridan foydalanish yuzasidan ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning ob'ekti: nutq nuqsoniga ega bo`lgan maxsus muassasalar va ta'lim jarayoni.

Tadqiqotning predmeti: nutqida nuqsoni bo`gan bolalar va ular kamchiliklari ustida ishlash metodlari, mazmuni, shakli va usullari.

Tadqiqotning vazifalari:

- nutq buzilishining turli shakllarida nutq faoliyatining ontogenezi o`rganish

- nutq buzilishlarining pedagogik diagnostikasi metodlarini ishlab chiqish.

- nutq buzilishlarining keng tarqalganligi, alomatlari va darajalarini aniqlash.

- nutq buzilishini bartaraf etish printsiplari, differentsiyalashgan metodlari va vositalarini ishlab chiqish.

- nutq buzilishining oldini olish metodlarini takomillashtirish.

- logopedik yordamni tashkil etish masalalarini ishlab chiqish.

- o`qituvchi-defektolog va tarbiyachi ishidagi o`zaro bog`liqliklarni bilish;

Tadqiqotning ilmiy farazi:

Nutq kamchiliklarini bartaraf etishda qo`llaniladigan metodlardan foydalanishning mazmuni, amalda qo`llanilgan metodlarni faollashtirish, Yangi usullarni muayyan texnologiyasi ishlab chiqilib, amaliyotga tadbqiq etilsa ko`zlangan natijaga erishish mumkin.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi:

1. Nutq kamchiliklarini bartaraf etishda noan'anaviy usullarni qo'llash yo'llari ishlab chiqiladi;
2. Bolalar nutqini o`stirish metodlarining mazmuni, shakli va ahamiyati ishlab chiqiladi;
3. Nutq kamchiliklarini bartaraf qiluvchi metodlarining yangicha texnologiyasi yaratiladi;
4. Nutq kamchiliklarini bartaraf etishning qulay va samarali metodlari mavzusiga oid ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Tadqiqotning ilmiy-amaliy ahamiyati:

1. Yakka tartibdagi frontal mashg'ulotlarda to`g`ri nutq va xulk-atvor ko`nikmalarini tarbiyalash bo`yicha qo`shimcha mashg'ulotlar o`tkazishni (noto`g`ri talaffuz etishni tuzatish, ruhiy ko`rinishdagi suhbatlar va hokazo)yo`lga qo`yish. Maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalarning nutq rejimi kattalarning keng ko`lamli yordami orqali amalga oshiriladi. Bunda ular bolalarning bir nutq bosqichidan boshqasiga o`tishini muntazam nazorat qilish. Nutq mashklarini tanlab olishni, ular tomonidan to`g`ri nutq talablarini, turli sharoitlarda to`g`ri nutq ko`nikmalarini mashq qildirilishini nazarda tutadi.
2. Nutq kamchiliklarini bartaraf qilishda qo'llaniladigan metodlari yordamida o`qitishning eng qulay va oson yo'llari yaratiladi.

Tadqiqotning metodologik asosi:

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning ta'lim-tarbiyaga oid asarlari, O`zbekiston Respublikasining «Ta'lim to`g`risida»gi Qonuni «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi», maxsus maktabgacha tarbiya muassasalari va maxsus maktab ta'limi faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan me'yoriy hujjatlar hamda mavzuga oid ilmiy korreksion pedagogika va logopediyaga doir metodik manbalar.

Himoyaga olib chiqiladigan holatlar:

- *nutq buzilishlarining keng tarqalganligi, alomatlari va darajalarini aniqlas* dolzarb muammo ekanligi;
- bolalarda uchraydigan nutq kamchiliklarini bartaraf qiluvchi metodlarining mazmuni, mohiyati;
- bolalar nutqini faollashtirish metodlarining texnologiyasi;
- nutq kamchiliklarini bartaraf qilish yuzasidan ilmiy - metodik tavsiyalar va ularning samaradorlik darajasi.

Ishning tarkibiy tuzilishi:

Ish kirish, 2 bob, 6 ta paragraf, tajriba-sinov natijalari, xulosa, ilova va foydalanilgan adabiyotlar ro`yxatidan iborat.

I-BOB. BOLALARDA UCHRAYDIGAN NUTQ KAMCHILIKLARI VA ULARNI BARTARF ETISH OMILLARI

1.1. Nutq kamchiliklari haqida tushuncha va nutqning buzilish sabablari.

Bolaning nutqi kattalar nutqi asosida rivojlanib boradi. Nutqning to`g`ri shakllanishi atrofdegilar nutqiga, nutqiy tajribaga, to`g`ri nutq muhiti va ta`lim-tarbiyaga bog`liq.

Nutq tug`ma qobiliyat emas, balki hayot davomida bolaning jismoniy va aqliy rivojlanishi bilan parallel ravishda shakllanib boradi.

Nutq buzilishlarini o`rganish, tushunish uchun bola nutqining normal rivojlanish yo`lini, bu jarayonning o`ziga xos xususiyatlarini, nutqning muvaffaqiyatli shakllanishida katta rol o`ynovchi sharoitni bilish lozim.

Bundan tashqari bola nutqining rivojlanish davrlarini aniq bilish zarur. Bu esa nutqning rivojlanishi jarayonidagi u yoki bu kamchiliklarni o`z vaqtida bilish va aniqlash uchun kerak bo`ladi.

G.L.Rozengrad-Pupko bolada nutq rivojlanishini ikki davrga ajratadi:

- 1) tayyorlov davri (2 yoshgacha);
- 2) nutqning mustaqil shakllanish davri.

A.N.Leontev bola nutqining shakllanishini 4 davrga bo`lib ko`rsatadi:

- 1) tayyorgarlik davri – bola tug`ilgandan bir yoshgacha;
- 2) bog`chagacha bo`lgan davr – 3 yoshgacha;
- 3) maktabgacha bo`lgan davr – 7 yoshgacha;
- 4) maktab davri.

Bola tug`ilgan daqiqadan boshlab ovoz chiqaradi. Bu ovoz qichqiriq va yig`idan iborat bo`ladi. To`g`ri, bu ovoz odam nutqidan uzoq. Lekin ana shu qichqiriq va yig`i nutq apparatining 3 bo`limini (nafas olish, ovoz hosil bo`lish, artikulyasion) rivojlanishida katta rol o`ynaydi.

Ikki hafta o`tgach, bola gapirayotgan odamning ovozigga e`tibor bera boshlaydi. Bir oyligining oxiriga borib, uni mayin qo`shiq (alla) ostida tinchlantirish mumkin bo`lib qoladi. Tez kunda bola intonasiyaga e`tibor bera boshlaydi: mayin gapirganda tinchlanadi, keskin intonasiyaga – yig`laydi.

2 oylik atrofida gu-gulash, 3-oyning boshida bo`g`inlarning talaffuzi paydo bo`ladi (*aga-aga, ta-ta, ba-ba* va boshqalar). Bunda tovushlar birikmasi aniq artikulyasiya qilinmaydi.

Bola 5 oyligida tovushlarni eshitadi. Atrofdagilarning lablari artikulyasion harakatini ko`rib unga taqlid qilishga harakat qiladi. Bolaning qandaydir aniq harakatlarni ko`p marotaba takrorlashi harakat ko`nikmasining mustahkamlanishiga olib keladi.

6 oyligidan boshlab bola taqlid qilish orqali ba`zi bo`g`inlarni talaffuz eta boshlaydi (*na-na-na, be-be-be, da-da-da, pa-pa-pa* va boshqalar).

Ikkinchi yarim yillikda bola ba`zi bir tovushlar birikmasini idrok qila boshlaydi va ularni predmetlar yoki harakatlar bilan bog`laydi (*bu, ma, bey*).

Bola 7-9 oyligida kattalar ketidan turli xil bo`g`inlarni qaytara boshlaydi.

10-11 oyligida so`zlarning o`ziga reaksiya paydo bo`la boshlaydi (vaziyat va gapirayotgan kishining intonasiyasidan qat`i nazar).

Ikkinchi davr – bog`chagacha bo`lgan davr (bir yoshdan 3 yoshgacha).

Bolada birinchi so`zlar paydo bo`lgandan so`ng, tayyorlov davri tugab, aktiv nutqni egallash davri boshlanadi. Bu vaqtda bola atrofdagilar artikulyasiyasiga e`tibor beradi. U gapirayotganlar orqasidan so`zlarni ko`p marotaba takrorlaydi va o`zi ham so`zlarni talaffuz qiladi. Bola hayotining 2-3 yiliga kelib, uning lug`at boyligi sezilarli darajada boyib boradi.

Eng keng tarqalgan ma`lumotga ko`ra, bolalarning lug`at boyligini bog`chagacha bo`lgan davrda o`sishi quyidagi raqamlarni ko`rsatadi: 1 yoshu 6 oyda - 10-15 ta so`z, 2-yilning oxiriga kelib 300 ta so`z, 3 yoshga borganda – 1000 ta so`z.

Bola hayotining 3-yiliga kelib, nutqning grammatik tomoni shakllana boshlaydi. Avval bola o`z xohish va iltimoslarini bir so`z bilan ifodalaydi. Keyinchalik 1-2 ta so`zdan iborat sodda jumlar paydo bo`la boshlaydi.

Uchinchi davr – maktabgacha bo`lgan davr (3 yoshdan 6 yoshgacha).

Maktabgacha bo`lgan davrda bolalar birinchi navbatda artikulyasion jihatdan oson talaffuz etiladigan: lab-lab, lab-til undoshlari - *p, b, m, f, v* va

boshqalarni o`rganadilar. Artikulyasion jihatdan talaffuz etish qiyin bo`lgan: shivirlovchi, sirg'aluvchi (s, z, sh, j, ch) va sonor (r, l), til orqa (k, g) tovushlarini talaffuzini egallashda qiynaladilar. Shuning uchun bolalar bu tovushlarni nutqda noto`g'ri qo`llaydilar yoki talaffuz etmaydilar.

Bu davrda lug'at boyligining o`sishi davom etadi. Bolaning 4-6 yoshida uning aktiv lug'ati 3000-4000 ta so`zgacha etadi. Lug'at boyligi o`sib borishi bilan birgalikda nutqning grammatik tomoni ham rivojlanib boradi.

Bola hayotining 4 - yiliga kelib, ular o`z nutqlarida sodda va murakkab gaplarni qo`llay boshlaydilar. 5 yoshga kelib esa, qo`shma gaplardan erkin foydalana oladilar. 5 yoshli bolalar qo`shimcha savollarsiz hikoya va ertaklarni aytib berish qobiliyatiga ega bo`ladilar.

Bu davrda fonematik idrok sezilarli darajada rivojlanadi. Bola avval unli va undoshlarni, so`ng sonor, shovqinli va sirg'aluvchi tovushlarni ajrata boshlaydi. Normada 4 yoshli bola barcha tovushlarni ajrata olishi, unda fonematik idrok shakllangan bo`lishi lozim. Bu vaqtga kelib tovushlarni to`g'ri talaffuzining shakllanishi tugallanadi va bola har tomonlama to`g'ri, aniq gapiradi.

To`rtinchi davr-maktab davri (7 yoshdan 17 yoshgacha).

Bu davrning o`ziga xos tomoni shundaki, bolalar nutqining rivojlanishi oldingi davrlardagiga nisbatan ongli ravishda ro`y beradi. Bu davrda bolalar tovushlar analizi, nutqning grammatik qonuniyatlarini egallaydilar. Bu davrda nutqning yangi turi yozma nutq etakchi rol o`ynaydi.

Bola nutqining rivojlanish jarayoni o`z vaqtida to`g'ri kechishi uchun maxsus sharoitlar zarurdir.

Buning uchun:

- bola ruhiy va jismoniy jihatdan sog' bo`lishi;
- normal aqliy qobiliyatga ega bo`lishi;
- normal eshitishi va ko`rishi;
- etarli darajada ruhiy aktivlikka ega bo`lishi;
- gaplashish ehtiyojiga ega bo`lishi;

- to'g'ri nutq muhitiga ega bo'lishi lozim.

Bolada nutqning normal rivojlanishi, unga doimo yangi tushunchalarni o'zlashtirib olishga, tevarak-atrof haqidagi bilim va tasavvurini kengaytirishga imkoniyat yaratadi. Shunday qilib, nutq, uning rivojlanishi tafakkurning rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir.

Nutq kamchiligi logopediya fanida muayyan tilning me'yorlaridan chetga chiqish deb ta'riflanadi.

Nutq kamchiliklari quyidagilar bilan xarakterlanadi:

1. Nutq kamchiligi o'z-o'zidan barham topmaydi, balki vaqt o'tgan sari yanada mustahkamlanib, zo'rayib boradi.
2. Nutq kamchiliklarini kattalarda namoyon bo'lishi ularning yoshiga mos kelmaydi.
3. Nutq kamchiligiga ega bo'lgan kishilar logopedik yordamga muhtoj bo'ladilar.
4. Og'ir nutq kamchiliklari bolaning nafaqat nutqiga, balki uning umumiy rivojlanishiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Bolalarda nutq buzilishini yuzaga keltiruvchi sabablar ichida tashqi (ekzogen) va ichki (endogen) omillar, shuningdek atrof-muhitning tashqi sharoitlari farq qilinadi.

Nutqiy nuqsonning turli sabablarini ko'rib chiqishda evolyusion-dinamik yondoshiladi. Bu nuqsonning yuzaga kelish jarayonini tahlil qilishdan, anomal rivojlanishining umumiy konuniyatlarini va xar bir yosh davrida Nutqning rivojlanish konuniyatlarini hisobga olishdan iboratdir (I. M. Sechenov, L. V. Vigotskiy, V. I. Lubovskiy).

Bolalardagi nutqiy nuqsonlarning asosiy sabablari:

1. Embrion rivojlanish davridagi turli xil patologiyalar;
2. Xomiladorlik vaqtidagi toksikozlar, virusli va endokrin kasalliklar, jaroxatlar, qonning rezus-faktorga mos kelmasligi;
3. Tug'ruq vaqtidagi shikastlanish va asfiksiya;

4. Bola rivojlanishining birinchi yilidagi bosh miya kasalliklari (meningit, ensofalit).

5. Miyaning chayqalishi bilan birga sodir bo`ladigan bosh miya jarohatlari.

6. Nasliy faktorlar.

7. Sosial-maishiy sharoitning yomonligi. Bu xolat mikrososial pedagogik qarovsizlikka, vegetativ disfunksiyaga, emosional-irodaviy muhitning buzilishlariga va nutqning rivojlanmay qolishiga sabab bo`ladi.

Yuqorida ko`rsatib o`tilgan sabablar, ayrim xollarda ularning birgalikda qo`shilib kelishi nutqning turli tomonlarining buzilishiga sabab bo`lishi mumkin.

Hamma nutq buzilishlari kelib chiqishiga ko`ra ikki guruxga bo`linadi:

1. Organik xarakterdagi nutq buzilishlari.

2. Funksional xarakterdagi nutq buzilishlari.

Organik Nutq buzilishlari o`z navbatida ma`lum joyning zararlanishiga ko`ra markaziy va periferik xarakterda bo`ladi.

Markaziy buzilishlar: markaziy nerv sistemasini u yoki bu qismlarining buzilishi, zararlanishi natijasida kelib chiqadi. Markaziy xarakterdagi organik nutq buzilishlariga: alaliya, afaziya, dizatriya nutq kamchiliklari kiradi.

Periferik buzilishlar: artikulyasion apparatning noto`g`ri to`zilishi yoki buzilishi va periferik nerv artikulyasion organlar inervasiyasining buzilishidan kelib chiqadi.

Periferik xarakterdagi organik nutq buzilishlariga: rinolaliya, prognatiya, progeniya kiradi.

Funksional buzilishlar — bunda nutq jarayonida ishtirok etadigan a`zolar tuzilishida xech qanday o`zgarishlar bo`lmaydi. Funksional xarakterdagi nutq Turli nutq buzilishlarining rivojlanishini oldindan aniqlash katta ahamiyatga egadir. Agarda nutqiy nuqson bolaning maktabga kelgan vaqtida ilk bor aniqlansa, u holda uni tuzatish qiyinchiliklari kuzatilib, uzlashtirishga salbiy ta`sir ko`rsatadi. Agarda bolaning nutq nuqsoni maktabgacha yoki yasli yoshida aniqlansa, tibbiy va pedagogik tuzatish maktabda to`laqonli ta`lim olish imkonini beradi.

Hozirda logopediyada nutq buzilishlarining ikkita tasnifi o`rin olgan; bittasi- **tibbiy pedagogik**, ikkinchisi **psixolog-pedagogik yoki pedagogik** (R. Ye. Levina bo`yicha).

Buzilishlarning ruhiy-lingvistik mezonlar asosida nutqning qaysi turi buzilganiga qarab ikkita guruxga bo`lish mumkin: **og`zaki** yoki **yozma**.

**Og`zaki nutqning buzilishi**, o`z navbatida ikkita turga bo`linishi mumkin:

1) bayon qilishning fonasion (tashqi) ta`minlanishi, ular nutqning talaffuz tomonining buzilishi, deb ataladi va 2) bayon qilishning semantik-struktura (ichki) jihatdan ta`minlanishi, ular logopediyada nutqning uzluksiz yoki ko`p tovushli buzilishi, deb ataladi.

1. Bayon qilishdagi fonasion ta`minlashning zaiflashuvi buzilgan bo`g`inga bog`liq holda tabaqalanishi mumkin:

- a) tovush shakllanishi,
- b) bayon qilishning sur`at-oxang jihatdan tashkil etilishi,
- v) intonasion melodik,
- g) tovush chiqarishning namoyon bo`lishi.

Bu zaiflashuvlar turli jarayonlarda mavhum xolida kuzatilishi mumkin, logopediyada ularga bog`liq bo`lgan buzilishning quyidagi turlari ajratiladi (ularni belgilash uchun an`anaviy bo`lib qolgan atamalar mavjud):

1. **Disfoniya** (afoniya) – **tovush apparatining patologik o`zgarishlari oqibatida fonasiyaning yo`q bo`lishi yoki zaiflashuvi**. Ma`nodoshlari: tovushning buzilishi, fonasiyaning buzilishi, fonotor buzilishlar, vokal buzilishlar.

Tovush yuqoriligi va yo`g`on-ingichkaligi (disfoniya) goho fonasiya (afoniya) ning yo`q bo`lishida, goho quvvatning buzilishida namoyon bo`ladi.

U markaziy yoki sirtqi to`xtalish tovush chiqarish mexanizmining organik yoki funksional zaiflashuvi bilan bog`liq bo`lishi va bola rivojlanishining xar qanday bosqichida yuzaga chiqishi mumkin. U alohida bo`ladi yoki nutq buzilishlarining qator boshqa turlari tarkibiga kiradi.

2. **Bradilaliya** - **nutqning patologik sekinlashgan sur`ati**. Ma`nodoshi: *bradifraziya*.

Artikulyar nutq dasturining sekinlashgan ishlab chiqarishda namoyon bo`ladi, markaziy bog`langan va uz tabiatiga ko`ra organik yoki funksional bo`lishi mumkin.

3. Taxilaliya - *Nutqning patologik tezlashgan sur'ati.*

Ma'nodoshi: *taxifraziya*.

Artikulyar nutq dasturining tezlashgan holda amalga oshirilishida namoyon bo`ladi, uz tabiatiga ko`ra, markaziy bog`langan, organik yoki funksional hisoblanadi.

Sekinlashgan sur'atdagi nutq cho`zik tortilgan, bir oxangda bo`ladi. Tezlashgan sur'atda - shoshilinch, intiluvchan, shiddatli ekanligi ko`zga tashlanadi. Nutqning tezlashuvi agromatizmlar bilan birga sodir bo`lishi mumkin. Bunday xolatlar ayrim paytlarda battarizm, parafraziya atamaları bilan ataluvchi mustaqil buzilishlar sifatida ajratiladi. Patologik tezlashgan nutqning asoslanmagan bo`linishlar, tutilish, to`xtab qolishlar bilan uchraydigan xollarda u poltern atamasi bilan ataladi. Bradilaliya va taxilaliya-nutq sur'atining buzilishi degan umumiy nomi ostida birlashadi nutq sur'atining buzilishi-nutq jarayonining ravonligi, nutqning oxang va melodik-intonasion ifodaliligining buzilishi oqibati hisoblanadi.

4. Duduqlanish - *nutq apparati mushaklarining va ixtiyoriy pay tortishish natijasida sur'at-oxangning buzilishidir.*

Ma'nodoshi: *logonevroz*;

Markaziy bog`langan bo`ladi, funksional yoki organik ko`rinishga ega, ko`prok bola nutqining rivojlanishida paydo bo`ladi.

5. Dislaliya - *tovush talaffuz qilishning normal eshitish va nutq apparatining saqlangan innervasiyasi paytida buzilishi. Ma'nodoshlari: tili chuchuklik (eskirgan), tovush talaffuzidagi nuqsonlar, fonetik nuqsonlar, fonemalarni talaffuz qilishdagi notekisliklar.*

Nutqning noto`g`ri tovushli (fonemali) turlanishida: tovushlarni buzib talaffuz qilishda, tovushlarning almashinuvi yoki ularning yo`qligida namoyon bo`ladi. Nuqson shuning bilan bog`liq, bo`lishi mumkinki, bunday paytda bolada artikulyar baza shakllanmaydi (artikulyar tomonning tovush talaffuz etish uchun

zarur bo'lgan barcha jihatlari o'zlashtirilmaydi) yoki artikulyar tomon noto'g'ri shakllanadi. Buning oqibatida nomuvofiq tovushlar hosil bo'ladi. Artikulyasion apparatning anatomik nuqsonlari bilan bog'langan buzilishlar alohida guruxni tashkil etadi. Talaffuzning buzilishi psixolingvistik jihatdan yo fonemalarni ajratish va anglash operasiyalarining shakllanmaganligi oqibati (ya'ni idrok etishdagi nuqsonlar), yoki saralash va ishlab chiqarish (shuningdek, unumlilik nuqsoni) vazifasining shakllanmaganligi, yoxud tovushlarni ishlab chiqarish shartlarining buzilganligi deb qaraladi.

Anatomik nuqsonlarda buzilishlar organik xususiyatga, ularning ishtirokisiz esa funksional xususiyatga ega bo'ladi. Buzilishlar odatda bola nutqining rivojlanishi jarayonida; periferik apparatning jaroxatlanish xollarida esa u xar qanday yoshda paydo bo'lishi mumkin. Ammo shundaylari ham uchraydiki, ularda tovushni bayon qilishning fonasion turlanishlari murakkab mexanizmidagi bir necha bo'g'inlarining bir paytning o'zida xastalashuvi kuzatiladi. Bundaylarga rinolaliya va dizartriya kiradi.

6. Rinolaliya - *tovush tembri va talaffuzining Nutq apparatidagi anatomik-fiziologik nuqsonlar bilan bog'liq holdagi buzilishdir. Ma'nodoshlari: dimog` bilan gapirish (eskirgan), palatolaliya.*

Tovush tembrining patologik o'zgarishida namoyon bo'ladi. Bu xolat chiqarilayotgan nafas oqimining barcha nutq so'zlarini talaffuz qilish paytida burun bo'shlig'iga utishi va unda aks-sado berishi oqibatidir. Rinolaliya paytida bundan tashkari barcha nutq tovushlarining (dislaliya xolatidagi kabi alohida tovushlarni emas), buzib talaffuz etilishi kuzatiladi. Bunday nuqsonda prosodik buzilishlar ham tez-tez uchray turadi, rinolaliya paytidagi nutq kam tushunarsiz (noaniq), bir oxangli bo'ladi.

7. Dizartriya - *nutq talaffuzi tomonining nutq apparati innervasiyasidagi etishmovchilik bilan bog'liq holdagi buzilishidir. Ma'nodoshi: tili chuchuklik (eskirgan).*

Bunda fonasion turlanishdagi bayonning murakkab mexanizmlari barcha bo'g'inlarning shakllanadagani kuzatiladi. Buning natijasida tovush nuqsonlari,

prosodik va artikulyasion-fonetik nuqsonlari paydo bo`ladi. Tovushli nutqni ishlab chiqarishning imkoni bo`lmagan paytda paydo bo`ladigan anartriya dizartriyaning og`ir darajasi hisoblanadi. Yengil dizartriya paytida, qachonki nuqson ko`prok artikulyar-fonetik buzilishlarda namoyon bo`lganida, uning uncha bilinmaydigan shakli haqida so`z yuritiladi. Bunday xolatlarni dislaliyadan ajratish lozimdir.

Dizartriya markaziy xarakterdagi organik buzilishining oqibati hisoblanadi. Markaziy asab sistemasi buzilishini lokalizasiyalashda dizartriyaning turli shakllari ajratib ko`rsatiladi. Buzilishning og`irligiga qarab esa dizartriyaning paydo bo`lish darajalari farq qilinadi.

Dizartriya ko`pincha bosh miyaning erta falajlanishi natijasida paydo bo`ladi, lekin u bola rivojlanishining xar qanday bosqichida, neyroinfeksiya va miyaning boshqa kasalliklari oqibatida paydo bo`lishi ham mumkin.

Bayon qilishning strukturali-semantik (ichki) turlanishidagi buzilishi ikki tur: alaliya va afaziya bilan ko`rsatiladi.

1. **Alaliya** - *bosh miya qobig'idagi nutq zonalarining bolaning ona kornidagi yoki ilk rivojlanish davrida organik shikastlanishi natijasida nutqning yo`q bo`lishi yoki rivojlanmay qolishi. Ma`nodoshlari: disfaziya, erta yoshda paydo bo`ladigan bolalar afaziyasi, rivojlanish afaziyasi, gunglik (eskirgan).*

Nutqning eng murakkab nuqsonlaridan biri, bunda nutqiy bayonning paydo bo`lishi va uni kabul qilishning barcha bosqichlaridagi tanlash va rejalashtirish operatsiyalari buzilgan bo`ladi. Uning natijasida bolaning nutqiy faoliyati rivojlanmay koladi. Nutq harakatlarini boshqarish buziladi, bu tovush chiqarish va so`zning bo`g'in tarkibiga o`z ta'sirini ko`rsatadi. Qanday nutq mexanizmlari shakllanmagani va ularning qaysi bosqichlari darajalari) ko`prok xastalanganiga bog`liq ravishda alaliyaning bir necha turlari uchraydi.

2. **Afaziya** - *bosh miyaning muayyan joyi shikastlanishi bilan bog`liq holda nutqning to`liq yoki qisman yuqolishi. Ma`nodoshlari: nutqning buzilishi, yo`qolishi.*

Bola nutqining bosh miya jarohatlanishi, neyroinfeksiya yoki, miya shishi natijasida yo`qolishi nutqning shakllanib bo`lganidan so`ng yuz beradi. Agar

bunday buzilish uch yoshdan so`ng sodir bo`lsa, unda bolalar afaziyasi deb nomlanadi. Agar buzilish kattaroq yoshda yuz bergan bo`lsa, unda afaziya haqida fikr yuritiladi.

Yozma nutqning buzilishi. Uning qaysi turi buzilganiga qarab ikki guruxga ajratiladi. Maxsuldor tur buzilganida yozuvning zaiflashuvi, reseptli yozma faoliyat buzilganida - o`qishning zaiflashuvi kayd qilinadi.

1. Disleksiya - o`qish jarayonining qisman o`ziga xos buzilishi.

Harflarni idrok etish va tanishdagi qiyinchiliklarda; harflarni bo`g`inlarga qo`shish va bo`g`inlardan so`z tuzish borasidagi tutilishlarda (bu so`z shakllarini noto`g`ri talqin qilishga olib keladi); agrammatizmida va o`qiganlarini buzib tushunishda namoyon bo`ladi.

2. Disgrafiya - yozish jarayonining qisman o`ziga xos ravishda buzilishi.

Harfning optik-fazoviy obrazining turg'un emasligida, harflarning aralashib ketishi yoki tushib qolishida, so`zning so`z-bo`g`in tarkibini bayon qilish va gap qurilishida. namoyon bo`ladi. O`qitish davomida yozish jarayoni shakllanmagan xollarida **agrafiya** haqida fikr yuritiladi.

Bolalardagi yozish va o`qishning buzilishi bu jarayonlarni to`liq holda amalga oshirish uchun zarur bo`lgan bilim va kunikmalarni uzlashtirishdagi qiyinchiliklar orqali yuzaga keladi. Tadqiqotchilarning ma'lumotlariga ko`ra, bu qiyinchiliklar og`zaki nutqdagi nuqsonlar (optik shakllardan tashkari), tovush tahlili ishining shakllanmagani va ixtiyoriy diqqatning bekarorligi bilan bog`liq bo`ladi.

Bolalardagi yozish va o`qishning buzilishini yozish, o`qishdagi bilim va kunikmalarning yuqolishidan, shuningdek afaziya paytida yuzaga keladigan disleksiya (aleksiya) va disgrafiya (agrafiya) day ajrata bilmok lozim.

Shunday kilib, logopediyada nutq buzilishlarining 11 ta shakli ajratiladi, ulardan 9 tasi orzaki nutq natijasi va ishlab chiqarishning turli jarayonlaridagi buzilishlarni tashkil etadi. Qolgan 2 ta shakl esa yozma nutqning buzilish jarayoni bilan bog`liq holda ajratiladigan buzilishlarni uz ichiga oladi. Og`zaki nutqning buzilishlari orasida **disfoniya (afoniya), taxilaliya, bradilaliya, duduqlanish, dislaliya, rinolaliya, dizartriya (anartriya), alaliya, afaziya** ajratiladi; yozma

nutqning buzilishlari orasida **disleksiya** (aleksiya) va **disgrafiya** (agrafiya) ajratiladi.

Psixologik-pedagogik tasnif tibbiy tasniflarni pedagogik jarayonda qo'llanish nuqtai nazaridan tankidiy tahlil qilish natijasida vujudga keldi (bu uslub logopedik ta'sir etish deyiladi). Bunday tahlil logopediyani nutqiy rivojlanishi buzilgan bolalarni o'qitish va tarbiyalashga jalb etish bilan bog'liq holda juda muhim buldi.

Tadqiqotchilarning e'tibori bolalar jamoasi (o'quv guruhi, sinf) bilan ishlash uchun zarur bo'lgan logopedik ta'sir etish metodlarini ishlab chiqishga yo'naltirilgan edi. Buning uchun bolalardagi nutqning nonormal rivojlanishining turli shakllaridagi nuqsonlarning umumiy ko'rinishi, ayniqsa, o'qish jarayonida tuzatish uchun dolzarb hisoblanganlarini topish zarur edi. Bunday yondashuv buzilishlarni guruhlashda boshqacha prinsipni talab kildi. Bu shunday prinsipki, tibbiy tasniflash (umumiydan xususiyga emas, balki xususiydan umumiy-ga bo'lgan) uning asosiga ko'riladi. Bu uni lingvistik va ruhiy mezonlar asosida ko'rishga imkoniyat yaratdi. Ular orasida Nutq sistemasining tuzilish komponenti (tovush tomoni, grammatik tuzilishi, lug'at zonasi), nutqning funksional jihatlari, nutqiy faoliyat turlarining (og'zaki va yozma) o'zaro aloqadorligi hisobga olinadi.

Keltirilgan tasnifda nutq buzilishlari ikki guruhga bo'linadi.

Birinchi gurux — **muomala vositalarining** (nutqning fonetik-fonematik va umumiy rivojlanmay qolishi) **buzilishi**.

1. **Nutqning fonetik-fonematik rivojlanmay qolishi** - bolalarda ona tilini talaffuz qilish sistemasi shakllanish jarayonlarining fonemalarini idrok etish va talaffuzdagi nuqsonlar oqibatida turlicha Nutq zaiflashuvlari bilan bog'liq ravishda buzilishidir.

2. **Nutqning to'liq rivojlanmay qolishi** — turli xil murakkab Nutqiy kamchilikdir, bunda nutq sistemasining tovush chiqarish va ma'noli tomonlariga taallukli barcha komponentlarining shakllanish jarayoni buzilgan bo'ladi.

Umumiy alomatlar sifatida quyidagilar kayd qilinadi: nutq rivojlanishining kech boshlanishi, lug'at boyligining kamligi, agrammatizm, talaffuzdagi

nuqsonlar, (fonemalar tuzilishidagi nuqsonlar.

Nutqning bunday rivojlanmay qolishi turlicha darajalarda aks etishi mumkin: nutqning yuqolishi yoki uniig noaniq bog'lanishsiz xolatidan mukammal xolatigacha, lekin bunda fonetik va leksik-grammatik rivojlanmay qolish elementlari bo`ladi. Bolada nutq vositalariniig shakllanganlik darajasiga qarab nutq rivojlanmay qolish uch darajag'a bo`linadi.

Ikkinchi gurux — **muomala vositalarini qo'llanishdagi buzilish (unga duduqlanish ham kiradi)**, bu muomala vositalarining to'g'ri shakllangan xolatidagi Nutqning kommunikativ funksiyalarini buzilishi deb qaraladi. Bir necha xil (kombinasiyalangan) nuqson ham bo'lishi mumkin, bunda duduqlanish Nutqning umumiy rivojlanmay qolishi bilan qo`shilib ketadi.

Yuqoridagi tasnifda yozish va o`qishning buzilishi alohida nutq buzilishi sifatida ajratilmaydi. Tasniflashda sistemali yondashuv prinsipiga izchil tayanish aks etadi, uning asosida ikkita o`zaro bog'lanish hisobga olinadi: nutqiy faoliyat sistemasidagi buzilishlarning o`zaro bog'lanishi va bolaning bir ko`rinishdagi ruhiy jarayoni hamda boshqa ruhiy tomonlaridagi buzilishlarning o`zaro aloqadorligi, ularning rivojlanishi nutq bilan uzviy bog'langandir.

1.2. Bolalardagi nutq kamchiliklarini tekshirish va aniqlashning sistemali usullari.

Kadrlarni tayyorlash milliy dasturi, maktabgacha tarbiya muassasalari xodimlari oldiga muhim vazifani-bolalarni maktabda o`qishga psixologik jihatdan tayyorlash, ya'ni boshlang'ich sinflarda muvaffaqiyatli o`qish, boshlang'ich maktabning dasturni to`la o`zlashtirib olish uchun zarur bo`lgan ruhiy sifatlar, bilim, ko`nikma va malakalari tarkib toptirish vazifasini qo`yadi. Bolaning aqliy rivojlanishida og`zaki nutqning vujudga kelishi katta ahamiyatga ega. Tarbiyachi bolaning so`z boyligini aniqlaydi, boyitib boradi va faollashtiradi, bolalarni tovushlarni to`g`ri talaffuz etishga o`rgatadi, og`zaki nutqning turli shakllarigi – monolog (aytib berish, qayta hikoya qilib berish) va dialogga (so`zlashuv yoki savol – javob nutqiga), so`zlarni grammatik jihatdan to`g`ri o`zlashtirish va to`g`ri tuzishga o`rgatadi. Bolalar bog`chasida ham, maktabda ham olib boriladigan tillar ta'lim standartlari, dasturida ko`rsatilgan bilim va malakalarni hosil qilish, shaxsning ba'zi bir xususiyatlarini, hulq-atvorini tarbiyalashga qaratilgan. Dastur talablarini to`laqonli bajarish uchun tarbiyachi va o`qituvchilar o`z tarbiyalanuvchilarining barcha xususiyatlarini, ayniqsa, nutqiy rivojlanishini har tomonlama tekshirib, kamchiliklarini aniqlashlari, bularni bartaraf etish yoki bolani tegishli mutaxassislarga, ular esa tegishli muassasalarga yuborishlari talab etiladi. Logopedik tekshirishlar ta'lim-tarbiya usullari va prinsiplari asosida olib boriladi va bunda bola har tomonlama tekshirib ko`riladi. Logopedik tekshirishlar ikki shaklda olib boriladi: induvidual va frontal tekshirishlar. Induvidual tekshirishlar o`quv yilining boshida tarbiyachi yoki o`qituvchining har bir bolani kamida ikki hafta davomida kuzatib borishidan iborat bo`ladi. Frontal tekshirish vaqtida bolalar bog`cha gruppasi yoki sinfda she'r, hikoya aytib beradilar, savollarga javob qaytaradilar yoki rasmga qarab hikoya tuzadilar. Bu vaqtda bolalar nutqining umumiy holati, artikulyasiyasi, nutq sur'ati, tovushlar talaffuzi, ovoz kuchi, sifati kuzatib borilib, ular nutqidagi kamchiliklar aniqlanadi. Shundan so`ng nutqida kamchiligi bo`lgan bolalar alohida ro`yxatga olinadi, gruppaning nutq kartasi tuziladi. Nutqida kamchiligi bo`lgan har bir bola uchun induvidual nutq kartasi

to'ldiriladi. Nutq kamchiligiga ega bolani xar tomonlama tekshirish, uning (tug'uruqqacha, tug'uruq vaqtidagi va tug'uruqdan keyingi davri to'g'risidagi, shaxsining rivojlanishi haqidagi zarur ma'lumotlarni bilish zarur.

Tekshirishning asosiy bosqichida logoped bola haqidagi anamnez ma'lumotlarini aniqlash maqsadida ota-onalar bilan suhbat o'tkazadi. Ota-onalar bilan suhbatda logoped oilada bo'lib utgan alohida ahamiyatga ega hodisalarni va shunga bog'liq holda bolalarning umumiy nutq tarakkiyotining o'ziga xos tomonlarini aniqlaydi.

Bolaning tug'uruqqacha, tug'uruq vaqti va tug'uruqdan keyingi davrlardagi rivojlanishining o'ziga xos tomonlari aniqlandi. Bu quyidagi taxminiy tartib asosida olib boriladi:

a) tug'uruqqacha bo'lgan davr.

Ona bilan suhbatda logoped ba'zi nasliy omillarni belgilaydi: ota-onalarning bola tug'ilgunga qadar salomatligining axvoli, ularda asab-ruhiy, teri-tanosil kasalliklari, nutqiy patologiya bo'lganmi, ota-onadan biri alkogolizm, yuqumli va boshqa kasalliklarga uchraganmi?

Shuningdek, bolaning tug'uruqqacha bo'lgan rivojlanishiga oid quyidagi asosiy jihatlar aniqlanadi?

- onaning bola tug'ilayotgan vaqtdagi yoshi;
- onaning homiladorlikning birinchi va ikkinchi yarmida boshdan kechirgan kasalliklari (Qizilcha, gripp, toksoplazmoz, kandli diabet, jigar, buyrak kasalliklari, angina, anemiya);
- homiladorlikning birinchi va ikkinchi yarmida shikastlanishlar, qorin yuzasida lat eyishlar, yurak-tomir kasalliklari, toksikozlar, bolaning tushish xavfi bo'lganmi?;
- homiladorlik davrida dorilar bilan davolanganmi yoki yo'qmi?;
- homiladorlik davrida rentgenologik tekshiruvdan o'tganmi yoki qandaydir radioaktiv nurlanish bo'lganmi va boshqalar.

Homilddorlik davridagi noqulay omillarni aniqlash logopedga bu omillarni bolaning keyingi nutqiy taraqqiyotiga bevosita ta'sirini aniqlashda yordam beradi.

b) tug'uruq davri.

Logoped ona bilan suhbatda tug'uruq o'tishining tavsifi va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydi: tug'uruqning boshlanishi vaqti - o'z vaqtida, homiladorlikning 8 - oyida, 7 - oyida suvning barvaqt ketishi bo'lganmi, tug'uruqning uzoq davom etishi, qisqichlarning qo'llanishi, vakuum-ekstraktorning qo'llanishi, tug'uruq faoliyatining muvofiq ta'minlovchi dorilar qo'llash, homilani qo'l bilan yoki kessar operatsiyani qo'llab ajratib olish.

Bu suhbatda bolaning tug'ilgan paytidagi holati aniqlanishi zarur: darrov yig'laganmi yoki yo'qmi, ko'k, oq asfiksiya, og'irligi (1500 kg dan ko'p yoki kam), bo'yi, turli shikastlar, sinishlar, qon quyilishi, tug'uruq shishi, boshqa jaroxatlanishlar bo'lganmi?;

v) tug'uruqdan keyingi davr.

Bolaning tug'ilgandan keyingi davrdagi somatik rivojlanishi haqidagi ma'lumotlarni logoped ona bilan olib boriladigan suhbat jarayonida aniqlaydi:

- bolani onaga tug'ilgandan keyin necha soat o'tgach olib kelingan, bola ko'krakni qanday olgan va emgan (faol, faol emas, tezda charchab uxlashi);
- bola uyg'oq vaqtida o'zini qanday tutar edi: tinch yoki notinch, baqirok, yig'loq va boshqalar;
- hayotining birinchi yilida - 3 yoshgacha; pnevmoniya: ko'k yo'tal, dispepsiya, dizentriya kasalliklari bilan og'riganmi?

Shuningdek, bolada qandaydir tug'ma kasalliklar bor yoki yo'qligi aniqlanadi - yurak porogi, maymoqlik va bosh jaroxatlanishi bo'lganmi?

A.R.Luriya ichki nutqni tekshirishda uning tashqi tomon bilan o'zaro bog'liqligini e'tiborga olish kerakligini ta'kidlaydi. A.R.Luriya shu bilan tushuntiriladiki, nutqni eshitishning buzilishi nutq artikulyasiyalari va tashqi nutqning ikkilamchi buzilishiga olib keladi. Artikulyator jarayonlar va ichki nutqning buzilishi nutq tovushlarini idrok qilish va nutq mazmunini tushunish kabi jarayonlarga ta'sir qiladi. Bundan ilgari ichki nutqning murakkabligi haqida

L.S.Vigotskiy ham yozgan edi. Uning fikricha, nutqni tushunish - tovush signali bo'yicha reaksiyani bajarishdan ko'ra ko'prok va boshqacharoq narsadir.

Fonematik eshitishni tekshirish.

Fonematik eshitish bolada bevosita nutqiy aloqa asosida shakllanadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar bir-biridan bir tovush bilan farq qiladigan so'zlarni ajrata olmaydilar, shuning uchun bolalarga bir tovush bilan farq qiladigan so'zlarni beramiz:

gul - ko'l

soch - qoch

ko'z - tuz

oz - och

sim - shim

baxor - naxor

va shu so'zlarga mos rasmlarni topish va ko'rsatish ko'nikmasi aniqlanadi.

So'zlarning tushunishni tekshirish

Tekshirish shundan boshlanadiki, bolaga narsalarning nomi aytiladi va ularni ko'rsatib berish so'raladi. Masalan, tana qismlari - ko'z, peshona, yuz, burun, soch, daxon, qo'l, oyoq va boshqalar.

Keyin bolaga uy jihozlarini: stol, stul, shkaf, qandil, ko'zgu; o'yinchoqlardan - qo'g'irchoq, mashina, koptoklarni ko'rsatish taklif qilinadi.

So'zlarni tushunishni tekshirishning keyingi bosqichi rasmda tasvirlangan narsalarni tanish ko'nikmasini aniqlashdan iborat bo'ladi. Bunda bolaga turli mavzuli guruxlarga kiruvchi va bir-biridan shakli, rangi, hajmi va son jihatidan farq kiluvchi narsalar tasvirlangan rasmlar ko'rsatiladi. Bu rasmlarda uy hayvonlari va yovvoyi hayvonlar, o'yinchoqlar, sabzavotlar, mevalar, idish-tovoqlar, transport, shuningdek yil fasllari tasvirlangan bo'ladi.

Bu didaktik material bolalar bog'chasining dastur talablariga muvofiq keladi va ularning yoshiga qarab ajratiladi.

Sodda gaplarni tushunishni tekshirish

Bolaga vaziyatli rasmlar ko'rsatiladi va bir qator quyidagi ko'rinishli sodda gaplar aytiladi: «Qiz o'tiribdi», «Qizda qizil koptok bor», «Bola yuguryapti», «Bolada mashina bor», «Kuchuk yuguryapti» va hokazo. Shundan so'ng bola aytilayotgan hodisa tasvirlangan rasmni ko'rsatishi lozim. Bundan tashqari

quyidagilarni ko`rsatish so`raladi: olmaxonning momik dumi, Qiz qaerda sakrayapti, yuguryapti, yozyapti, sirpanchiq uchyapti va hokazolar.

Keyin bitta gapda kelgan 1,2,3 ta izchil xususiyatlarni bajarishni o`z ichiga oluvchi so`z shaklidagi buyruqlarni bajarish usulidan foydalaniladi. Masalan: «Tur, stol yoniga bor, o`yinchoqlarni ol va polga kuy. Koptokni ol, polga ur va menga ber».

So`ng bolalarning grammatik qurilishlarni tushunishlari aniqlanadi.

**1. Birlik va ko`plikdagi otlarni tushunish.** Bolaga narsalarga oid rasmlar ko`rsatiladi, uni tanishi va ko`rsatish ko`nikmasi aniqlanadi: mashina qaerda, mashinalar qaerda, qo`g`irchoq qaerda, qo`g`irchoqlar qaerda, olma qaerda, olmalar qaerda va boshqalar.

2. Kichraytirish - erkalash qo`shimchasiga ega bo`lgan so`zlarni tushunish.

Bolaga narsalarga oid rasmlar beriladi va quyidagilarni ko`rsatish ko`nikmasi aniqlanadi: stol qaerda, o`yinchoqli stolcha qaerda, qoshiq qaerda, qoshiqcha qaerda, quyon qaerda, quyoncha qaerda va hokazolar.

**3. Bog`lanishli nutq mazmunini tushunish.** Bu bo`limda she`riy va darak gapli matnlar mazmunini tushunish tekshiriladi. Buning uchun bolalarga she`riy matn taklif qilinadi.

Nutqi to`liq rivojlanmagan maktabgacha yoshdagi bolalarning ichki nutqini chuqur tekshirish ruhiy-logopedik tekshirishning umumiy tartibida bolalarning sust lug`atini va, shuningdek, ular ruhiy faoliyatining ba`zi tomonlari holatini aniqlashga yordam beradi, chunki mantikiy idrok insonning murakkab ixtisosiy perspektiv fikri-mnemik faoliyati bo`lib hisoblanadi.

Ichki nutq bolaning kishilar bilan aloqa bog`lanishiga va faoliyatiga ta`sir qiladi, nutqiy va nutqiy bo`lmagan harakatlarni rejalashtirishning quroli bo`lib maydonga chiqadi.

Bolani bolalar nutq bog`chasiga qabul qilingach, logoped tomonidan bir oy davomida tekshirish olib boriladi; keyinchalik tekshirish natijalari tuzatish orqali logopedik ta`sir qilish jarayonida yanada aniqlashtiriladi.

Bolaning muloqotga kirishini tekshirish

Nutqi to'liq rivojlanmagan maktabgacha yoshdagi bolalar bilan birinchi uchrashuvda logoped bolaning muloqotga qanday kirishishini aniqlaydi: (oson, qiyin yoki xayiqib, qo'rqib, negativizm).

Bolaning o'z tengdoshlari bilan qanday Nutqiy aloqaga kirishi tekshiriladi: boshqalar bilan oson nutqiy aloqa o'rnatiladi, tez-tez yoki kamdan-kam urishadi, nutqiy aloqaga kirishishida tashabbuskor yoki sust Nutqiy aloqaga kirishishi turg'un.

Nutqdan tashqari bo'lgan motorikani tekshirish

Logoped bolaga so'z qoidalarini va taqlid bo'yicha quyidagi vazifalarni bajarishni taklif qiladi:

- vazifa bo'yicha ikkala oyoqda yoki bir oyoqda yugurish, sakrash;
- yurish, yugurish, sakrashda ogoxlantirish bo'yicha to'xtash;
- bir oyoqda, so'ng ikkinchi oyoqda sanoq ostida turish;
- logopedga koptokni otish va uni ilib olish;
- polda yotgan «xalqa» ichiga ikkala oyoq uchida sakrab kirish va undan sakrab chiqish;
- bayroqchalarni ushlagan holda qo'lni quyidagi buyruqlarga amal qilib harakatlantirish: oldinga, orqaga, yuqoriga, pastga;
- cho'kkalab o'tirgan holda polda koptokni u ko'ldan bu ko'lga yumalatish, so'ngra koptokni ko'tarib, o'rindan turish;
- yugurish vaqtida koptokni otish va ilib olish;
- lentani tugun qilib, so'ng «bantik» qilib bog'lash va boshqalar.

Bola motorikasini tekshirish natijasida logoped quyidagi ma'lumotlarni oladi: oyoq, qo'llar muvofiqligi (to'g'ri, noto'g'ri, umuman yo'q); tana muvozanatini sezish, bolaning o'z gavdasini to'tishi, harakatlarni bajarish darajasi (to'liq, noto'liq); bir harakatdan ikkinchi harakatga o'tishi (o'z vaqtida, sekinlashgan, yo'q harakatlarni bajarish mustaqilligi (tuli yoki logoped yordamida); chapaqaylik, yuz harakatlari me'yorda, samimiy va yuz naylarining

giperkineziyasi, sinkeziyasi, ya'ni asosiy harakatlar bilan birga bajariladigan qo'shimcha harakatlar - bir oz yaqqol ifodalangan.

Bolaning motor faolitini tekshirish natijalarini quyidagi parametrlar bo'yicha umumlashtiramiz.

Me'yorli motorika

- harakatlarning statik muvofiqlashuvi shakllangan: topshiriq bo'yicha yoki erkin ravishda kerakli holatni aniq belgilay oladi;

- harakatlarinng dinamik muvofiqlashuvi shakllangan:

harakatlar aniq, ishonch bilan bajariladi, motor faolligining turli xil ko'rinishlari bilan o'zaro bog'langan (yugurish, sakrash, chapak chalishda);

- ko'l barmoqlari va mayda ko'l harakatlari to'la shakllangan: yuz ishoralari ifodali va emosional.

Motor harakatlari buzilishlariga quyidagilar kiradi:

- harakatning haddan tashqari faolligi, qo'zg'aluvchanlik va muvofiqlashmagan harakatlarning bo'lishi;

- motor zo'riqishi, harakatlarning cheklanganligi va muvofiqlashmagan harakatlar, harakatlarning beso'naqay va sustligi;

- yuzdagi samimiylilikning bir oz yoki yaqqol ifodalanganligi, panja barmoqlari va mayda ko'l harakatlarining etarli rivojlanmaganligi.

Artikulyasion apparatni tekshirish metodikasiga asosan tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarning sababi bo'lgan artikulyasion a'zolar to'zilishida yaqqol ifodalangan to'zilishda quyidagilarga e'tibor beriladi:

Lab:(qalin, yupka, yuqori labning kalta bo'lishi, labdagi yoriqliklar);

Til:(makroglossiya, tilning ingichka bo'lishi, til tagidagi yuganchaning kalta bo'lishi);

Jag': (progeniya, prognatiya);

Tishlar: (yo'q bo'lishi, orasi ochiq bo'lishi, yon ochiq tishlar);

Qattiq tanglay: (baland, yassi, tor va yoriqlar bo'lishi);

Yumshoq tanglay: (kalta, ikkiga bo'lingan, yo'q bo'lishi);

Artikulyasion apparat to'zilishini baxolash me'yori:

- Artikulyasion apparatning me'yorda bo'lishi;
- Artikulyasion apparat to'zishida kamchiliklar, buzilishlarning bo'lishi.

So'ngra Artikulyasion apparat harakatchanligi tekshiriladi.

Bunda lab, pastki jag', til, yumshoq tanglay mashqlaridan foydalaniladi.

Masalan, lab mashqlari: ko'lg'i holatiga keltirish - tinch holat; oldingi chuchchaytirish - tinch holat; ko'lg'i holatiga keltirish, oldinga chuchchaytirish - tinch holat.

Pastki jag' uchun mashqlar: og'izni katta ochish, og'izni ochiq holda bir, ikki (6 sekundgacha) ushlab turish - og'izni yopish; og'izni katta ochish, pastki jag'ni ung va chap tomonga harakatlantirish - tinch holat.

Til mashqlari. Tilni keng holatda ko'rsatish - og'izni kirgizish, tilni keng holatda pastki lab ustiga qo'yish, yuqori lab tomon ko'tarish - tilni og'izga kirgizish, og'izni ochish va navbatma-navbat tilni keng va tor holda ko'rsatish; tilni tor holda tutib, yuqori labni yalash, shu holda pastki labni yalash, tilni tor holda tutib, uni og'izning chap va ung burchaqlariga harakatlantirish; og'izni ochish, tilni surib qattiq tanglayga tekkizish va kuch bilan tortib olish. Bu mashqlar bir necha marta kaytariladi.

Yumshoq tanglay mashqlar. Tilni pastki lab ustiga kuygan holda esnash, yo'talish ko'rinishidagi mashqlar: «a» unlisini avval cho'zib, keyin bo'lib-bo'lib talaffuz qilish, «a» unlisini qattiq tezlikda talaffuz qilish.

Mashqlar taqlid asosida va so'z qoidasi bo'yicha bajariladi.

Artikulyasion apparat a'zolarining harakatchanligini tekshirish jarayonida harakatning bor yoki yo'qligi, harakatning bajarilish darajasi (to'liq, noto'liq) va bajarilish sifati (gipo yoki gipertonus, qo'zg'aluvchanlik); harakatni aniq bajarish ko'nikmasi; Artikulyasion a'zolari ko'rsatilgan vaziyatda uzoq vaqt ushlab tura olish; bir harakatdan ikkinchi harakatga ohista o'tish; harakatlar tezligi; sur'ati me'yorda (sekinlashgan, tezlashgan) aniqlanadi.

Artikulyasion apparat harakatchanligini baxolash me'yori:

- harakatni aniq, to'liq, me'yorda bajaradi.

- bir harakatdan ikkinchi harakatga uta oladi.
- harakatni bajarishda bir qator kamchiliklar kuzatiladi.
- bir harakatdan ikkinchi harakatga qiyinchilik bilan o`tdi.
- harakatni logoped yordami bilan bajaradi, mustaqil o`zi bajara olmaydi. Bir harakatdan ikkinchi harakatga juda qiyinchilik bilan utadi.
- harakatni bajara olmaydi.

Tovushlar talaffuzini tekshirish

Tovushlar talaffuzining holati logopedik praktikada umumiy qabul qilingan quyidagi tartib bo'yicha tekshiriladi. Bolaga narsalarga oid rasmlar ko'rsatiladi, bunda rasmdagi narsalarni ifodalovchi so'zlar ichida tekshirilayotgan tovush uch o'rinda kelishi kerak: so'zning alohida talaffuzida, bo'g'inlarda, so'zlarda va jumlalarda tekshiriladi.

O'zbek tilida so'zda undosh tovushlarning mos kelishi:

Sirgaluvchi tovushlar (s, z, s);

Shipillovchi tovushlar (sh, j, ch);

Sanor tovushlar (l, r, ng);

Til orqa, chuqur til orqa tovushlar (k, g, x, k, g, x);

Jarangli tovushlar (v, b, d);

Unli tovushlar (a, o, u, u).

Rasmlarni tanlash me'yorlari:

- maktabgacha yoshdagi bolalarning tushunishi uchun mos bo'lishi;
- idrok tasvirlangan so'ratga nisbatan qiziqishni va ijobiy hissiyotli munosabatni uygotish;
- hayotiy vaziyatlarning aks ettirilishi.

Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar xususiyati bo'yicha biz quyidagi shakllarni belgiladik:

a) tovush yo'qligi; b) tovushning almashtirilishi; v) tovushlarning nutqda mustaxkam bo'lmasligi (bunda tovush ba'zi so'zlarda to'g'ri talaffuz etiladi, ba'zi so'zlarda esa boshqa tovushlarga almashtiriladi); g) tovushni buzib talaffuz etish.

Fonematik tahlil. Sintez va fonematik tasavvurlarni tekshirish.

Bu foaliyatni tekshirish bola nutqining barcha tomonlari - lug'at, fonetik ukuv, grammatik to'zlashni rivojlantirish rejasida olib boriladigan logopedik ish uchun zarurdir.

Fonematik tahlilni tekshirish

Bunda bolalarning quyidagi kobiliyatlarini aniqlash zarur:

- so'z boshidagi tovushni aniqlash;
- so'z ichidan kerakli tovushlarni aniqlash;
- juft tovushlarni bir-biridan ajratish: b-p, t-d, s-z, sh-j;
- tovushning so'zdagi urnini aniqlash: masalan, so'zda uchinchi bo'lib qanday tovush kelyapti;
- tovushning so'zdagi ketma-ketligini aniqlash;
- so'zdagi tovushlar sonini aniqlash: masalan, so'zda nechta tovush bor?

Fonematik sintezni tekshirish

Bunda bolalarning quyidagi kobiliyatini aniqlash zarur:

- ketma-ket tovushlardan bo'g'inlar tuzish.

Fonematik tasavvurni tekshirish

Bunda bolalarga quyidagi topshiriqlar beriladi:

- berilgan tovush ishtirokida so'z uylab topish;
- nomlari oppozision tovushlar bilan boshlanadigan narsalarga oid rasmlarni ikki qatorga ajratish. Masalan, s-sh, ch-s, r-ya va boshqalar.

Nutq prosodik komponentlarining holati

- sur'at: me'yorda, sekinlashgan, tez;
- oxang: me'yorda yoki aritmiya;
- ovoz: me'yorda, bo'g'iq, xiqildoq, zaif, past;
- ovoz yo'g'on-ingichkalilik: yumshoq, qattiq;
- ovozning tez va qattiqligi: qattiq, yumshoq, yo'q;
- nafas: me'yorda, tezlashgan, sekinlashgan;
- nafas olish chuqurligi: me'yorda, yuzaki.

Lug'at boyligi holatini o'rganish

Suhbat vaqtida bolalar nutqini kuzatish bola lug'ati boyligi haqida ma'lum tasavvurlarni beradi. Lekin nutq kamchiliklarini mufassal aniqlash uchun bolaning maqsadga qaratilgan lug'at boyligi darajasini belgilab olish zarur.

Lug'at boyligini tekshirish uchun maxsus usullar qo'llaniladi: narsalarni nomlash, narsalarni tasvirlanishiga ko'ra nomlash, narsalar nomini umumlashtirish va boshqalar.

Bolaga narsalar yoki narsalar tasvirlangan rasmlar, ularning harakati, sifati va belgilarini taklif etiladi. Narsa va rasmlar mavzular bo'yicha tanlanadi: o'yinchoqlar, idish-tovoqlar, uy jihozlari, kiyimlar, oyoq kiyimlari, odamning tana qismlari, uy hayvonlari va yovvoyi hayvonlar, o'simliklar, odamlar kasbi, yil fasllari.

Bolaga yana quyidagi vazifalar taklif etiladi:

- rasmlar bo'yicha va ko'rsatilgan ish harakatini nomlash;
- «Bola nima qilyapti?» - bola ish harakatini nomlash bilan savolga javob berishi kerak. «Men nima kilyapman?» - ish harakati amalda namoyish etiladi;
- narsalarni nomlash. Bola nomlashi kerak bo'lgan narsalar yoki ularning harakati, sifat belgilari tasvirlangan narsalar rasmi ko'rsatiladi. Bunda logoped bolaga savollar orqali murojaat etadi: «Bu nima?», «Bu kim?», «Nima qilyapti?», «Qanday?», «Kimniki?»;
- tasvirlanganiga ko'ra narsalarni nomlash: «Qaysi hayvon sut beradi?», «Nima bilan yozamiz?» va boshqalar;
- umumlashtiruvchi so'zlarni ajratish: bir qator narsalarni yoki narsalarga oid rasmlarni bitta umumiy so'z bilan nomlash. Masalan: olma, anor, uzum, bexi, shaftoli, anjir, limon, yoki ularning rasmlari ko'rsatiladi va savol beriladi: «Bu ko'rsatilgan narsalarni bir so'z bilan qanday nomlaymiz?» bunda imkoni boricha turli bo'g'inli so'zlar talaffuzi tekshiriladi: parafaziya, perseverasiya, eliziya, kontaminasiyaning bor yoki yo'qligi belgilanadi.
- rasmlardan foydalangan holda ularni harakati bilan nomlash taklif etiladi. Bolaga rasmlarni ko'rish taklif etiladi, bunda bola rasmdagi narsa qanday

harakat kila olishini aytib berishi lozim (tayyora uchayapti, kaldirgoch uchayapti, qo`g`irchoq o`tiribdi, bola yuguryapti, Qiz so`zyapti). Quyidagi savol bilan bolaga murojaat etish mumkin: «Bola nima kilayapti?» va hokazo.

- Narsaning belgisini aniqlash. Osmon qanday? - (havo rang), palto kimniki? - (onamniki).

- Ma`nodosh so`zlar va antonimlarni tanlash: issik-sovuk, shirin-achchik, baland-past, yo`g`on-ingichka.

- Bir o`zakli so`zlarni bilish (bog`cha, bog, bogbon).

- Otlardan sifat hosil qilish: «Stol yogochdan qilingan». Qanday stol? (yogochli); «Mashina temirdan qilingan. Qanday mashina? (temirli); «Guruchli taom». Qanday taom? (guruchli).

Bolalar nutqining grammatik tomonini o`rganish

Buning uchun bolalarga quyidagi vazifalarni bajarish taklif etiladi:

- syujetli rasmlar asosida gap tuzish;

- narsalarga oid rasmlardan foydalangan holda birlikdagi otlardan ko`plikdagi otlarni hosil qilish (koptok-koptoklar, kalam-kalamlar, kitob-kitoblar va hokazo);

- otlardan kichraytirish - erkalash shakllarini hosil qilish. Masalan: uy-uycha, stol-stolcha;

- otlardan sifat yasash.

Bunda asosiy diqqat bolalarning kay tarzda gap tuzishiga qaratiladi. Bolaga rasmlar yoki davomli rasmlar asosida hikoya qilish, oddiy va murakkab mazmunli matnlarni so`zlab berish taklif etiladi. Bunda so`zlarni bog`lab, matn mazmunini kay darajada so`zlab berishi va undagi kamchiliklar hisobga olib boriladi. Bolaning nutq faolligi darajasi, monologik suhbatga oid nutqdan foydalanish imkoniyatlari belgilanadi. Bundan tashqari, bolaning nutqiy muomalada tashabbuskorligi, she`r, ashula bilishi kabilar ham hisobga olib boriladi.

Bolaning faqat nutqini emas, balki uning ruhiy xususiyatlarini, shaxsining e`tibor talab tomonlari, aqliy holatini ham o`rganib boriladi. Logoped tekshirish

jarayonida bolani faqat kuzatib, u bajargan vazifalarni baxolabgina kolmay, balki kerak bo'lganda bolaga yordam berishi lozim. Tekshirish jarayonida bola faoliyati, uning Qiziqishi, muvaffakiyat va muvaffakiyatsizlikka munosabati, qiyinchilikni qanday qabul qilishi va uni bartaraf etish usullari, yo'l quyilgan xatolarni to'g'rilash kobiliyatini hisobga olish lozim.

Bolani charchatib kuymaslik, shuningdek, bola harakatining faollik darajasini pasaytirmaslik uchun tekshirish vaqtida ish turlarini uzgartirib turiladi. Ish jarayonida bolaga va uning ota-onasiga bo'lgan munosabat, xushmuomalalik bilan tekshirish ruhiy-terapevtiv ta'sir etish asosida bo'lishi kerak. Tekshirish usullari bir xillikka ega bo'lmay, balki hamma vaqt xususiy yo'nalishdadir. To'g'ri tashkil etilgan tekshirish ishlari tabaqalashtirib aniqlash masalalarini hal etishga imkon beradi va shu qatorda tuzatishga qaratilgan ish uslublarini to'g'ri tanlashda katta ahamiyatga egadir.

Bolalarning mustaqil nutqini tekshirish metodikasi

Bolalarning bog'langan Nutqini tekshirish uchun ularga quyidagi vazifalarni bajarish taklif etiladi:

- predmetli rasmlardan, o'yinchoqlardan, narsalardan foydalangan holda hikoya tuzish. Masalan, «Bu qo'g'irchoq. Qo'g'irchoq juda chiroylik. Uning sochiga katta qizil bant boylangan. Qo'g'irchoq atlas kuylak kiygan. Uning oyogida tapochka bor».

- seriya rasmlardan foydalangan holda hikoya tuzish.

Logoped 3-4 talik seriyali rasmlarni bolaga tavsiya etadi va shu rasmlarga qarab ketma-ketligini aniqlab hikoya tuzishni taklif etadi.

Berilgan mavzu bo'yicha hikoya tuzish.

Logoped bolaga murojaat qiladi:

«O'ylab ko'r-chi, sen kecha uyda nima kilding?», yoki «Qanday multfilmlarni bilasan?», «Sen mehmonga borishni yaxshi ko'rasanmi?», «Kimmikiga mehmonga borgansan?».

Baxolash:

- hikoya to`g`ri tuzilgan. Hikoyani mazmunini yaxshi yoritib bera oldi.

Hikoya 5-6 gapdan to`zilgan;

- hikoya tuza oldi. Lekin mazmunini oxirigacha echib bera olmadi.

Hikoya 3-4 gapdan to`zilgan;

- hikoyada ko`p xatolar. Mazmunini yoritib bera olmadi. Hikoya 1-2 gapdan to`zilgan;

- mustaqil Nutqi yo`q.

Bolani nutqini logopedik tekshirish davomida olingan ma'lumotlar Nutq xaritasiga yozilib boradi (nutq xaritasi ilovada berilgan).

Tekshirish uchun materiallar

Narsa modeli, mulyaj, tarqatma materiallar (rasmlar, konstruktorlar), zondlar, shtagel, oyna (devor va stol oynasi).

Didaktik materiallar: o`yinchoqlar to`plami, stol ustida o`ynaladigan o`yinchoqlar (loto, domino).

Albomlar yoki rasmlar to`plami, narsalarga oid iborali, syujetli, davomli, qirkma rasmlar.

Turli kattalikdagi va turli xil sanoq materiallari, mozayka, optik-fazoviy tasavvurlarini aniqlash uchun turli rang va shakldagi narsalar to`plami. Turli o`lchamdagi narsalar yoki ularning rasmlari.

Ovozli o`yinchoqlar to`plami: do`mbira, nay, pianino, ovoz chiqaradigan hayvon - o`yinchoqlar. Rasmlar to`plami (o`yinchoqlar): uy jihozlari, kiyim, idish-tovoqlar, transportlar, uy hayvonlari va yovvoyi hayvonlar, sabzavotlar, mevalar.

Fonematik idrokni tekshirish uchun maxsus qo`llanmalar: juft narsalarga oid rasmlar, bo`g`inlar, so`zlar.

Bolalar nutqini har tomonlama tekshirish natijasida biz bolalar Bilan ishlash prosessni to`g`ri tashkillashtiramiz. Ular nutqidagi kamchiliklarni to`g`ri va aniq tekshirish esa, o`z vaqtidabolalardagi nutq kamchiliklarini bartaraf etishimizga yordam beradi.

1.3. Mashg'ulotlar davomida bolalarning og'zaki nutqini o`stirish texnologiyasi

Maktabgacha ta'lim muassasasi ta'lim tizimining eng muhim sohasi bo'lib barkamol avlod asosan ana shu bo'g'inda shakllanadi. Shunga ko'ra maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni har tomonlama barkamol etib tarbiyalashda bog'lanishli nutqni rivojlantirish ham ta'limning eng muhim tarkibiy qismlaridan bo'lib hisoblanadi. Maktabgacha ta'lim sohasida bolalarning nutqini rivojlantirish borasida muhim tadqiqotlar olib borilgani xolda bog'lanishli nutqni rivojlantirish, ayniqsa, bu muammoning bolalarda eng samarali davr sanalgan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda tevarak-atrofni o'rganish jarayonida nutqini rivojlantirish muhim ahamiyatga egadir.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning tevarak-atrofni o'rganishda bog'lanishli nutqini rivojlantirish eng zamonaviy texnologiyalarni qo'llash, fikr va jonli so'z, ona tilining hissiy estetik ma'no qirralarini anglab olish, uning go'zalligi, sofliqi, boyligini his etish orqali amalga oshiriladi.

Bizga ma'lumki, juda ko'p mashqlar sayr paytida uyushtiriladi. Masalan, sayr paytida bir bola eshak minib gurux bolalari yonidan o'tib qoladi.

Bolalardan biri havas bilan qaraydi va o'z hayratini quyidagicha ifodalaydi: -"Vuy, ana u bola eshakda uchayapti".

Murabbiy tuzatadi:

eshakda uchilmaydi, eshakka miniladi. So'ng bolalardan so'raydi: yana nimaga miniladi?

- velosipedga miniladi;
- poezdga miniladi;
- otga miniladi;
- samolyotga miniladi;

Boshqa bir bola tuzatadi: poezdga chiqiladi, samolyotda uchiladi. Bolalar sayr paytida baland binolar oldidan o'tishlari mumkin. Shunda quruvchilik kasbi, qurilishda ishlatiladigan g'isht, ganch, qum, ohak va boshqa qurilish materiallari,

quruvchilik kasbi -ganchkorlik, g'isht teruvchi, suvoqchi; binolarning balandligi, go'zalligi va hokazolar hakida jumlar tuzadilar,

Gulzorlar, borlarga sayohatlar davomida tarbiyachi samolyotlar, poezdpar, gullar, favvoralar hak,ida suhbatlar uyushtirishi mumkin. Suhbatlarda predmetlarning rangi, tusi, soni, katta-kichikligi, turi, o`xshash va farqli tomonlari haqida ham mashq qilib boriladi.

"Nima shirin?", "nima uchadi?", "tushirib qoldirilgan so'zlarni toping", "men boshlayman, siz davom ettiring" kabi mashqlar ham grammatik jihatdan jumlarni to'g'ri tuzishga yo'llaydi.

Nutqning tovush madaniyatini shakllantirish bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishda muhimdir. Bolalar ko'pincha s-z, p-f, t-d, p-b. u-u, x-x,, k-r tovushlarini to'g'ri talaffuz qila olmaydilar. Nutq jarayonida ketappan - ketayapman, Hojaxon -Shoxjaxon, Yustam - Rustam, qaga - qarg'a kabi talaffuz etishda yo'l qo'yadigan xatoliklarning oldini olish, ya'ni to'g'ri talaffuz etishga yo'llash, ovoz balandligiga, tovush sur'atiga e'tibor berish metodik jihatdan muhim ahamiyatga ega. Ba'zi bolalar o'zidan kichiklarni jerkib, ovozini ko'tarib muomala qiladilar. Shunda ular talaffuziga e'tibor qaratish, nutq madaniyatiga, me'yorda so'zlab, muomala qilishga o'rgatish zarur. Chunki bolalikda tarkib topgan muomala madaniyati inson umrining oxirigacha muxrlanib qoladi.

Samimiy muomala me'yori, hatto muomalada ko'z qarashlari, boshqalar oldida o'zini tuta bilish -muomala madaniyatining oddiy talablaridir.

So'zlashuv (dialogik) nutqni shakllantirish, bog'lanishli nutqni tarkib toptirishda eng muhim talablardan sanaladi. So'zlashuv nutqi bolaning lugat boyligiga boglik, bo'ladi. Bunda bola o'ziga murojaat kilganlarida suhbatdoshini eshita olish, tushunish, savollarga to'g'ri javob bera olish bilan birga, so'zlashuv madaniyatini egallay borishi ham taqozo etiladi. Bolalar bilan suhbat jarayonida ko'proq yo'naltiruvchi savollar beriladi.

Masalan, tabiatga sayohat paytida:

- Hozir yilning qaysi fasli?
- Bahorda tabiatda qanday o'zgarishlar yuz beradi?

- Bahorda qanday qushlar uchib keladi?

kabi savollarning berilishi bolalarning dialogik nutqining rivojlanishiga yordam beradi.

"Ovchilar va quyonlar", "Oksoq bo`ri va qo`ylar", "Nimaning pati?" kabi o`yinlardagi savol-javoblar ham bolalarning dialogik nutqini rivojlantiradi. Tarbiyachi bolalarga "nimaning pati?" deb savol beradi. Bolalar javob beradilar:

-o`rdakniki,

-qarg`aniki,

-burgutniki

Qushning nomini takror aytgan bola biror shartni bajaradi: o`yinga tushadi, she`r aytadi yoki qo`shiq kuylaydi.

Bolalarning bog`lanishli nutqini rivojlantirishda monologik nutq; (hikoya qilib berish) ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etadi. Monologik nutqda yuqorida sanab o`tilgan bog`lanishli nutq talablarining barchasi jamlangan bo`ladi.

Bolalarning monologik nutqining shakllanishi ularni maktabga tayyorlashning asosiy shartlaridan biridir. Zero, bog`lanishli nutq bolalar tafakkurini va unga borlik bulgan zehnni utkirlash, zukkolik kabi hislatlarni ham tarkib toptiradi.

Bolalarda hikoya qilish ko`nikmasi uning lug`at boyligi, jumla tuzish malakasi bilan ham ahamiyatlidir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarga muayyan mavzular bo`yicha ertaklar. rasmlar asosida hikoya tuzish topshirig`i ham berilishi mumkin. Bundaytopshiriq ustida ishlash orqali ularda mustakillik, ijodiy faollik rivojlantiriladi. "Bizning oila", "Bahor fasli", "yoz - ugar soz", "qaldirg`ochlar uchib keldi", "qo`g`irchoq teatrida", "qish", "kor", "qorboboning sovg`asi", "qushlar bizning do`stimiz", "Mening to`tilarim", "Hayvonot bogida", "Ertaklar mamlakatida", "Sirkda", "qo`g`irchoqlarim -ovunchoqlarim", "Uch ayiq", "quyonlar", "qovoqqolvon" va boshqa mavzularda hikoya tuzishni tavsiya etish bolalarni nihoyatda qiziqtiradi.

Hikoya qilish bolalarning jumllarni grammatik jihatdan to`g`ri tuzish, tovushlarni, qo`shimchalarni to`g`ri talaffuz etish, yoshiga mos darajada tasviriy vositalardan to`g`ri foydalana olishiga yordam berib boriladi.

Kattalarning mehnat jarayonini kuzatish, tabiatga, ishlab chiqarish korxonalariga, dars, cho`l, dalalarga sayohatlar asosida hikoyalar tuzishni tavsiya etish ham bolalarning bog`lanishli nutqini rivojlantirishda eng qulay usullar sanaladi.

"Maktabgacha ta`lim dasturi"ga binoan muayyan mavzular bo`yicha mustaqil jumlar tuzish, ona tiliga xos tovush, so`zlarni to`g`ri talaffuz qilish, nutqning ta`sirchanligiga erishish, rasmlar asosida hikoya tuzish, kichik xajmli badiiy asarlarni qayta hikoya qilib berish, manzarali rasmlar asosida hikoyalar tuzish talab etiladi. Lekin, kuzatishlar bu talablarning to`liq bajarilmayotganini ko`rsatadi. Vaxolangki, bolalarning bog`lanishli nutqini rivojlantirishda badiiy adabiyotning imkoniyatlari kattadir.

Maktabgacha tarbiya muassasalari tarbiyalanuvchilari badiiy adabiyotning eng yorqin namunalari bilan har kuni tanishtirilib boriladi. Hikoyatlar, rivoyatlar, ertaklar, maqollar, topishmoqlar, tez aytishlar va qo`shiqlar ular nutqining ifodaliligini ta`minlab qo`ya qolmaydi, balki so`z zaxirasini ham boyitadi, adabiy til imkoniyatlaridan bahramand qiladi.

Maktabgacha ta`lim dasturi"da badiiy adabiyot namunalari bilan tanishish uchun tavsiya etilgan ro`yxatdan mashg`ulotlar o`tkazishda keng foydalaniladi.

Dasturda qo`shimcha adabiyotlar ham tavsiya etilgan bo`lib, bular asosiy adabiyotlar vositasida o`tiladigan mavzularni to`ldirishga va mashg`ulotlarni yanada boyitishga yordam beradi. Bolalarda bog`lanishli nutqni rivojlantirish ularni savodxonlikka o`rgatish bilan davom ettiriladi. Bu jarayon eshitganini anglab olishga ko`nikma hosil qilish, o`z fikrini ifodali, aniq, tushunarli, grammatik jihatdan to`g`ri ifodalay olish bilan bog`liq bo`ladi.

Demak yuqoridagilardan xulosa qilib aytganda, bolalarning bog`lanishli nutqini rivojlantirishda ularni o`rab olgan tevarak-atrof, mehnat jarayoni, badiiy adabiyot asosiy manba bo`lib hisoblanadi.

Shuningdek, Ona-Vatan haqidagi tushunchalar, buyuk siymolar, an'anaviy bayramlar, o'zbek xalkining urf-odatlari, marosimlari, mashhur sarkardalar haqidagi hikoyalar, rivoyatlar, xalq amaliy san'ati namunalari, transport va aloqa vositalari, kundalik buyumlar ham bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi Bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishda eng muhim vazifalar sifatida ularning lug'atini boyitish va faollashtirish, nutqining grammatik tuzilishini, tovush madaniyatini, dialogik va monologik nutqni shakllantirish, badiiy adabiyot namunalaridan foydalanish hamda savod o'rgatishga tayyorgarlik kabilarni kiritish mumkin. Bolalarning tevarak-atrofni o'rganishda bog'lanishli nutqini rivojlantirishda umumiy masalalar bilan bir qatorda, ikkinchi darajali masalalarni ham ajratib olish va shu asosda uning asosiy yo'nalishlari hamda o'ziga xos xususiyatlarini ishlab chikish ilm-fan oldidagi dolzarb masalalardandir. Shuning uchun ham maktabgacha yoshdagi bolalarning tevarak-atrofni o'rganishda bog'lanishli nutqini rivojlantirish mazmuni va tashkiliy-metodik xususiyatlarini belgilab olish eng muhim vazifalardan hisoblanadi

II-BOB. NUTQ NUQSONLARINI BARTARAF ETISH TEXNOLOGIYASI.

2.1. Bolalardagi nutq nuqsonlarini bartarf etishda logoped ish faoliyat va otalar bilan hamkorlik ishlarni tashkillashtirish yo'llari.

Har qanday jamiyatda kelajak vorislari bo'lmish farzandlarni mas'uliyatni his etadigan, ularni davlat taraqqiyoti va gullab-yashnashiga salmoqli ulush qo'shadigan munosib fuqarolar bo'lib etishishlariga katta umid bilan qaraladi. Dunyoga "O'zbek modeli" deb nom olgan rivojlanish yo'li bilan tobora ko'proq tanilayotgan O'zbekistonda ham bolalar huquqlarini himoya qilishga juda katta e'tibor berilmoqda. Davlatimizning ustivor siyosati yosh avlodni ma'nan etuk, jismonan sog'lom va aqlan barkamol qilib voyaga etkazishdir. Bu o'rinda rivojlanishida nuqsoni bo'lgan ayrim ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalar tarbiyasi alohida e'tiborda bo'lib kelgan. Bola tarbiyasi dastlab oilada o'z ota-onasining bag'rida jismonan, aqlan va ma'nan shakllanib boradi. Farzandlar tarbiyasi ko'p jihatdan oiladagi muhitga, atrofdagi kattalarning bolani tarbiyalashga bo'lgan munosabatiga bog'liqligi, ota-onaning jamiyat oldida mas'ul ekanligi, davlatimizning qator qonun va qarorlarida qayd etilgan. Nutqida nuqsoni bor bolalar bilan ham o'z vaqtida to'g'ri tashkillashtirilgan ta'lim – tarbiya ishlari bolalar rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Fonetik-fonematik nutq kamchiligi - bu tovushlarni talaffuz etish va idrok qilish jarayonidagi kamchiliklar natijasida bolalarda ona-tilidagi tovushlarni talaffuz qilish tizimi shakllanishining buzilishidir.

Nutqi fonetik-fonematik tomondan rivojlanmagan 3 – 4 - 5 yoshli bolalar normal eshituvchi va normal intellektli, nutqi va bunda nutqning tovush tomonining shakllanmaganligi asosiy o'rin egallaydi. Bu bolalar uchun fonematik idrokning shakllanish jarayonining tugallanmaganligi xosdir.

Nutq kamchiliklari tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilish bilan chegaralanib qolmay, shuningdek tovushlarni etarli farqlamaslik va so'zni tovush tomondan analiz qilishdagi qiyinchiliklar uchraydi.

Bunday nutq kamchiligida nutqning idrok va talaffuz qilish nuqsonlariga asoslangan fonetik-fonematik tomonining buzilishi birinchi o'rinda turadi. Shu bilan birga ba'zi bolalarda leksik-grammatik taraqqiyotida qo'pol ifodalanmagan orqada qolishi ham kuzatilishi mumkin. Bu toifadagi bolalarga xos xususiyat Artikulyasion yoki akustik belgilariga ko'ra farq qiladigan ovushlarning shakllanish jarayonining tugallanmaganligi bo'ladi. Bu xolda bola nutqida differensiasiyalanmagan tovushlar bo'lishi, tovushlarni almashtirish, nutqda ularni to'g'ri qo'llamaslik ko'plab tovushlarni buzib talaffuz qilish, shuningdeq tovushlarni eshitishga ko'ra etarli farqlamaslik kuzatiladi.

Shunday qilib, **fonetik-fonematik rivojlanmaganlik** guruhiga kiruvchi bolalarning og'zaki nutqida quyidagi talaffuz kamchiliklari kuzatiladi:

- a) tovushlarni artikulyasion jihatdan oson bo'lgan tovushlarga almashtirish;
- b) bir yoki bir nechta tovushni buzib talaffuz qilish;
- v) bir yoki bir nechta tovushning yo'qligi;

Fonematik idrokning buzilishi:

- a) fonemalarni o'z nutqi va boshkalar nutqidaaniq farqlamaslik (birinchi navbatda jarangli-jarangsiz, sirg'aluvchi-shovqinli, shovqinli-affrikat tovushlar);
 - b) tovushlarni oddiy analiz va sintez qilishga tayyor emaslik;
 - v) nutqning tovush tarkibini analiz qilishdagi qiyinchiliklar;
- Ko'pincha tovushlarni noto'g'ri talaffuz va idrok qilish bilan birga ko'p bo'g'inli so'z va so'z birikmalarini talaffuz qilishda qiyinchiliklar kuzatiladi.

Logopedik-rivojlantiruvchi ishlariniig asosiy yo'nalishlari korreksion maktabgacha tarbiya muassasalarida ta'limning nutq kamchiliklariga ega bo'lgan bolalarni tarbiyalash bolalar bog'chasi tarbiya dasturiga muvofiq tashkil qilinadi. Fonetik-fonematik nutq kamchiligiga ega bo'lgan besh yoshli bolalar dasturda ommaviy tipdagi maktabgacha tarbiya muassasalarining maktabga tayyorlov guruhlariga mo'ljallangan bilim, ko'nikma va malakalar hajmini o'zlashtirishlari keraq

Fonetik-fonematik jihatdan rivojlanmagan bolalar guruxlariga olib kelingan bolalar 9 oy ichida umumtalim maktabida muvaffaqiyatli bilim olish uchun zarur

bo'lgan asosiy topshiriqlar, ko'nikma va malakalar hajmini o'zlashtirib olishlari lozim.

Nutq faoliyatining ayrim tomonlarini rivojlantirishga qo'yiladigan talablarni aniqlash maksadida quyidagi maxsus ishlar amalga oshiriladi:

- talaffuz va fonematik idrokni shakllantirish;
- atrof-muhit bilan tanishtirish va nutq o'stirish.

Tuzatuvchi ta'limning maqsadi: bolalarda umumiy va nutq nuqsonini tuzatish hamda bolalarning nutqiy faoliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan maxsus logopedik metod va usullarni qo'llash bilan bolaning yoshiga muvofiq lug'at boyligi va mustaqil nutq bilan birga to'g'ri, aniq ravon nutqni tarbiyalashdan iboratdir. Logopedik ish talaffuz malakalarini shakllantirish, fonematik idrokni, tovushlar analizi va sintezi malakalarini rivojlantirish yo'nalishlari bo'yicha olib boriladi. Tuzatilgan nutqiy material ustida quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

- bolalarda so'zning morfologik tarkibiga va so'zlarning o'zgarishiga e'tiborni jalb etish hamda so'zlarning gapda bog'lanishini rivojlantirish;
- bolalarda oddiy yoyiq va qo'shma gaplarni to'g'ri tuzish, nutqda turli konstruksiyadagi gaplarni egallash;
- ko'nikmalarini tarbiyalash;
- nutqni rivojlantirish;
- lug'atni boyitish;
- talaffuzni to'g'rilash asosida savodga tayyorlash.

Tarbiyachi olib boradigan mashg'ulotlarda bolalarning atrofdagi predmetlar va hodisalar haqidagi tasavvurlar hosil qilish va ularni tizimlashtirish, tabiiy va ijtimoiy hodisalar bilan tanishtirish bilan bir vaqtda bolalarning lug'at boyligi kengaytiriladi, so'zlashuv va tasviriy, hikoya nutqi rivojlantiriladi.

Shunday qilib, bolalar nutqi turli yo'llar bilan rivojlantirib boriladi, lekin bir maksadni -ta'lim va tarbiya berish jarayonida bolalarning nutqiy taraqqiyotidagi kamchiliklarini yo'qotish va uni maktabda ko'nikma va malakalar olishga tayyorlashni ko'zda tutadi.

Logopedik mashg'ulotlar quyidagi bo'limlardan iborat:

1. Talaffuz va fonematik idrokni shakllantirish va nutq o`stirish.
2. Savodga o`rgatish.

Tuzatuvchi ta'lim tizimi uchta izchil davrdan iborat, ularning har biri o`z maqsad va vazifalariga ega.

Ta'limning birinchi davrida (sentyabr-noyabr) frontal mashg'ulotlar faqat «Talaffuzni shakllantirish va nutq o`stirish» bo'limi bo'yicha o`tkaziladi (haftada 5 marta). Ta'limning ikkinchi davrida (dekabr-mart) savod tayyorlash haftasiga ikkita mashg'ulot, talaffuzni shakllantirish va nutq o`stirishga haftasiga 3 mashg'ulot ajratiladi. Ta'limning uchinchi davrida (aprel-iyun), ya'ni o`quv materialiga har qanday tovushni kirgizish mumkin bo'lgan davrda (bu vaqtda tovushlar talaffuzining qo'yilishi tugallangan bo'lishi lozim) haftada bir yoki ikkita mashg'ulot nutq o`stirishga, bir yoki ikkita mashg'ulot talaffuzni shakllantirishga ajratiladi. Iyun-avgust oylarida o`tilgan materialni mustahkamlash bo'yicha yakka tartibdagi tuzatish ishlari o`tkaziladi.

Mashg'ulotlar soni logoped tomonidan bolalar kontingentini va ularning harakatlanish dinamikasini hisobga olgan holda belgilanadi. Talaffuz va fonematik idrokni shakllantirish va nutq o`stirish Talaffuzni shakllantirish.

Bu bo'lim bo'yicha asosiy tuzatish ishlari quyidagilardan iborat:

- talaffuz jihatdan aniq farq qiladigan, bir- biriga qarama - qarshi qo'yiladigan fonemalarni shakllantirish;

- bo`g'inlar murakkabligiga ko`ra turlicha so`zlarni talaffuz qilishga o`rgatish; egallangan mustaqil nutq malakalaridan erkin foydalanishga o`rgatish;

Qo'yilgan vazifalarni bajarish uchun birinchi navbatda maxsus logopedik usullar yordamida tovushlar talaffuzidagi nuqsonlar tuzatiladi va nutqda bor tovushlar aniqlashtiriladi. To`g'ri artiko`lyasiya malakalarini shakllantirish qo'yilgan vazifalarni muvaffaqiyatli xal qilishning asosiy shartlaridan biridir.

Fonematik idrokni va eshitish xotirasini rivojlantirishga maxsus vaqt ajratiladi: bolalar nutqni tinglashga, nutqning ayrim tovush elementlarini farqlash

va esga tushirishga, eshitib idrok qilingan materialni eslab qolishga, o`zlarining va boshqalar nutqining jaranglashini taqqoslashga o`rganadilar.

Artikulyasion malakalar va fonematik idrokni rivojlantirish nutqning tovush tarkibini analiz va sintez qilishni rivojlantirish bilan bir vaqtda olib boriladi. So`zning tovush tarkibini analiz va sintez qilishni ko`zda tutuvchi mashqlar fonemalar tuzish jarayonini normallashtirishga yordam beradi va bolalarni savodni o`zlashtirishga tayyorlaydi.

Tuzatuvchi ta`limning barcha davrlarida tovushlarni to`g`ri talaffuz qilishni mustahkamlash diksiyani rivojlantirish, tovush tarkibiga ko`ra murakkab so`zlarni talaffuz qilishdagi qiyinchiliklarni bartaraf qilish ishi bilan qo`shib olib boriladi.

O`rganilayotgan tovushlarni va tovush-bo`rin tarkibiga ko`ra turlicha so`zlarni to`g`ri talaffuz qilishni mustahkamlash bosqichida tuzatuvchi mashqlar material materialni nutqning leksik va grammatik birliklarini bir vaqtda rivojlantirishni nazarda tutgan xolda tanlanadi.

Talaffuzni shakllantirish ishi yakka tartibdagi (guruhli va frontal) mashg`ulotlarda amalga oshiriladi. Bo`lim bo`yicha tuzatuvchi ta`limning vazifalari bolalarda til doirasida kuzatish va umumlashtirish qobiliyatini rivojlantirish, o`zlashtirilgan leksik va grammatik materialni bog`langan nutqning turli ko`rinishlarida amaliy qo`llash malakasini kengaytirishdan iboratdir.

Leksik-grammatik mashqlar bolalar tomonidan to`g`ri talaffuz qilinadigan material asosida o`tkaziladi, bu materialning tovush tarkibiga mustahkamlash bosqichidagi to`g`rilangan tovushlar kiradi. So`zning asosiy qismini eshitish, ajratish va to`g`ri talaffuz qila bilish tilni kuzatishni rivojlantiradi, keyinchalik nutqni mustaqil takomillashtirish uchun sharoit yaratadi.

Bolalar lug`atini boyitish va aniqlashtirish bo`yicha asosiy ishni tarbiyachi olib boradi. Nutq o`stirish bo`yicha ishni logoped davom ettiradi va faoliyatini chuqurlashtirib boradi, bunda u o`z oldiga quyidagi:

- bolalar lug`atini kengaytirish;
- ularning diqqatini so`zlarning ma`nosiga va so`z tuzishning ba`zi usullariga jalb etish;

- bor lug'atini tahlil qilish kabi vazifalarni qo'yadi.

Eshituv diqqatini rivojlantirish.

Mavzu: Bolalarda eshituv diqqatini bir nuqtaga to'play olish malakasini hosil qilish.

Mashg'ulotning maqsadi: Bolalarni tovushga taqlid qilishini eshitib, qaysi o'yinchoq shunday ovoz chikarishini aniqlashga o'rgatish.

Oldindan qilinganligi: Eshituv diqqatini rivojlantirish bo'yicha ish olib borilgan.

Mashg'ulotga tayyorgarlik: Logoped ovoz chiqaradigan o'yinchoqlarni: sigir, kuchuk, echki, mushuk qo'y va hokazolarni tayyorlab qo'yadi. «Top, nima qichqirayapti?» o'yini.

O'yinning qisqacha mazmuni: Logoped oldindan tayyorlab qo'yilgan o'yinchog'ini bittadan olib, uni bolalarga ko'rsatadi, ovoziga taqlid qiladi va bolalardan bu qaysi hayvonning ovozi ekanligini so'raydi. Navbatdagi o'yinchoqni bolalarga yashirgan joyidan olib ovozini qilib ko'rsatadi va bolalardan «Topinglarchi, hozir bizga qaysi (o'yinchoq) hayvon mehmon bo'lib keladi» deb so'raydi. So'ngra logoped bir bolaga boshqa xonaga o'tib, eshigini qiya (bir oz) ochib qo'ygan holda biron-bir hayvonning ovozigacha taqlid qilishni aytadi, boshqa bolalar esa u qaysi hayvonning ovozi ekanligini topadilar.

Metodik ko'rsatma. O'yinni 5-6 marta

takrorlash mumkin. Bolalarning diqqat bilan

eshitishlarini kuzatib turish kerak. Hamma

bolalarni: savollar berib faollashtirish kerak.

Eshituv diqqatini rivojlantirish

Mavzu: Mustahkam eshituv diqqatini rivojlantirish.

Mashg'ulotning maksadi: Bolalarni narsaning jarangdorligiga qarab aniqlay olishga urgatish.

Oldindan qilingan ish: Bolalar o'yinchoqlarni ovozigacha qarab bilib olishga o'rganishgan.

Mashg'ulotga tayyorgarlik: Logoped musiqaviy o'yinchoqlardan: doyra, garmoshka, buben, pianino va boshqalarni tanlab oladi.

«Men nimani chalyapman, top» o'yini

O'yinning qisqacha mazmuni: Logoped bolalarni musiqali o'yinchoqlar bilan tanishtiradi. So'ngra bu o'yinchoqlarni parda orqasiga yashiradi. Parda (shirma) orqasida turib, bironta musiqaviy o'yinchoqni chaladi va bolalardan qaysi musiqali o'yinchoqni chalganini so'raydi. Kim uni to'g'ri topsa, shu bola parda orqasidan musiqaviy o'yinchoqni olib, uni chaladi.

Metodik ko'rsatma: Bolalar tinchgina o'tirib, ohangni diqqat bilan tinglashi kerak. Bir mashg'ulotda to'rt xildan ko'p musiqali o'yinchoq bo'lmasligi kerak. O'yinni 5-6 marta takrorlash kerak.

Logopedik faoliyatni tashkil etish.

Maktabgacha ta'lim muassasalarining logoped - tarbiyachilari ta'lim tizimini isloh qilishda etakchi kuchlardan hisoblanadi. Ta'lim jarayonida kutilgan natijaga esa o'zaro nazariy va Amaliy hamkorlikni kuchaytirish bilan erishiladi.

Ma'lumki, maxsus MTM pedagog xodimlarining asosiy vazifasi korreksion ta'lim orqali bolalarning nutqiy kamchiliklarini to'liq yoki qisman bartarf qilib, ularni umumiy o'rta ta'lim yoki maxsus maktab ta'limiga tayyorlashdan iboratdir.

Korreksion ta'lim muvaffaqiyatidagi nutqiy kamchilik, uning turi, og'irlik darajasini to'g'ri va o'z vaqtida aniqlash hamda bartarf etish, tegishli mashg'ulotlarni barvaqt boshlashga bog'liq. Bu jarayonga logoped – tarbiyachilar ham yangicha yondoshib, samarali izlanib ishlashlari maqsadga muvofiqdir. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar jismonan, ma'nan va ruhan rivojlanib, shaxs sifatida shakllanishlari uchun zamonaviy ta'lim va tarbiyaning eng sinalgan usullarini amalda joriy etish zarur.

Bu dunyoda har bir inson betakror – o'z qobiliyati va fikrlash tarziga ega. Muammoga individual yondoshish ta'lim – tarbiya har tomonlama rivojlanishi va emotsional to'liqlikni ta'minlaydi. Natijada bolaning individual qobiliyati, ruhiyati va xulqi shakllanib boradi. Nutqiy kamchiligi bo'lgan bolalar bilan ishlash uchun logoped – tarbiyachilar avvalo o'z xonalarini hozirgi davr talabi asosida

jihozlashlari kerak. Logoped xonasi toza, saranjom – sarishta, barcha qulayliklarga ega bo`lishi, bola unda qiziqarli o`yinlar bilan shug`ullanishi uchun imkon topishi kerak. Ana shunda barcha mashg`ulotlarni noan`anaviy va qiziqarli o`tkazish uchun sharoit tug`iladi. Predmetli – rivojlantiruvchi muhit faqat guruxlar bilan birga, logoped xonasida ham vujudga keltirsa, bolalar yanada rag`batlanadi. Ular mustaqil ravishda stellaj, devorda osilgan cho`ntakchali gilam – uycha, daraxt va boshqa xohlagan o`yinchoqlar yordamida “Kuz”, “Oila”, “Maktab” mavzularida o`yin uyushtiradilar, kiyimlarini modellashtirib, turli gullardan guldastalar tuzadilar.

Ijod muhitini kuchaytirish maqsadida esa har xil, jumladan, “Kim ko`p “m” tovushiga predmetli rasm chizadi? ” mavzusida tanlov o`tkaziladi hamda unda qatnashuvchilar uchun zarur shart – sharoitlar yaratib beriladi. Tanlovda g`olib chiqqanlar rasmi “Haftamiz yulduzlari” nomli stendida joylashtirilishi barchaga rag`bat bag`ishlaydi.

Predmetli – rivojlantiruvchi muhit doimo yangilanib turilishi va bolalar bu o`zgarishni sezishlari lozim. Masalan, “Bilmasvoy olib kelgan konvertni ochingda, yozuvdan tushib qolgan harfni joy – joyiga qo`yib o`qing yoki so`z boshidagi tovushni so`z oxiridagi tovushga qo`shib, so`zni o`qing ”, deb topshiriq beriladi.

Yerga to`shalgan gilimcha relaksiya (mushuklarni bo`shashtirish) orqali turli o`yinlar o`ynashga yordam beradi. Kerak bo`lsa, magnitli tasmada yozilgan yomg`ir yog`ishi, qushlar ovozi va hakoazolardan ham foydalanish lozim.

Tashxis.

Logoped har bir bolaga individual yondoshgan holda, kompleks tashxis o`tkazishga puxta tayyorlanadi. Olingan ma`lumotlar nutq xaritasiga kirgiziladi. Turli faoliyat jarayonlarida aniqlangan o`zgarishlar doimiy nutq xaritasida belgilab boriladi.

Logoped bolalar ishini tahlil qilish orqali mayda qo`l motorikasi, qog`ozda mo`ljal olish, diqqat, xotira, idrok, tafakkur va leksik mavzularni bilish darajasi haqida ma`lumotga ega bo`ladi. Olingan natijalar asosida bolalarni guruxlarga

ajratadi va individual holda mashg'ulotlar o'tkazish uchun uslubiy rejalarini to'zib chiqadi.

O'rtadagi o'zaro samimiy muloqat o'ziga ishonmaslik, tortinchoqlikni engib o'tishda bolaga yordam beradi. Gurux va Yangi joyga moslashish jarayonida bola o'zini xotirjam his qilishida logoped ko'magi va yondoshuvi o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Ta'limiy shakldagi mashg'ulot – o'yin bolani yangi faoliyatga o'tish uchun tayyorlaydi. Jumladan, guruh bilan ishlash chog'ida tanlangan mavzu sir tutiladi, toki, bola u yoki bu topshiriqni bajarish jarayonida mustaqil ravishda mashg'ulot mazmunini bilib olsin. Masalan, logoped kaftidagi ko'k doirani topish va qaerdaligini eslab qolish.

Bolalar ko'k doirani yig'ishtirib olishadi va ular joyini aytib berishadi: stol ustida, stul tagida, stakan ichida, devor yoki doskaga osilgan. Endi logoped ko'zlarini yumgan holad, ko'k doira qaerda yotganini so'z orqali bilishni taklif etadi va “s” tovushini cho'zib, “sochiq”, “sovun”.

Savol: so'zda qanday tovush ko'proq eshitilayapti?

Javob: “S” tovushi.

Logoped: Bugun qaysi tovush Bilan tanishar ekanmiz?

Javob: “S” tovushi bilan tanishamiz.

Logoped mashg'ulot boshida tashkil etgan jarayon bolalar bugun qaysi tovush Bilan tanishlarini mustaqil aniqlashga yordam beradi. Bolalar uchun eng qiziqarli, yoqimli mashg'ulot jamoa bo'lib o'tkaziladigan mashg'ulotdir. Unda faqatgina bolalar emas, balki, o'qituvchi – logoped, pedagog, musiqa raxbari va psixologlar ham ishtirok etadilar. Har bir murabbiy o'z guruhi uchun o'yin, topshiriq, boshqotirma, rebus, sxemalar tayyorlaydi. Ayniqsa, magnitli tasma yozuvlari va video materiallardan unumli foydalanish mashg'ulot ta'sirchanligini oshiradi, uning hayotiy va jonli bo'lishini ta'minlaydi. Natijada bolalarda ta'limga nisbatan qiziqish yanada ortadi, ular o'zlari qaysi topshiriqlar e'tiborga molik ekanligini ayta boshlashadi. Jamoaviy mashg'ulotlar umulashtiruvchi ahamiyat kasb etib, ularda bolalar muayyan vaqt davomida egallagan bilim va malakalarini namoyish etadilar.

E'tiborli joyi shundaki, bolalar amaliy mashg'ulotlarni judayam sevadilar. Chunki ular bu xil muloqot – bahslarning turli jarayonlarida bevosita qatnashadilar. Masalan, “ Mevalar” mavzusi bilan tanishar ekan, mavjud mevalarni totib ko'rishib, sal yanglishib bo'lsa ham murabbo, sharbat tayyorlash texnologiyasini izohlab beradilar.

Logoped har bir mashg'ulotda amliyotdan foydalanadi va hamkorlikda sharbat tayyorlashga kirishadi. Maxsus chizma – jadval asosida tayyorlagan sharbat ketma – ketlikda hikoyalar tuzishga yordam beradi. Faoliyatning bu turini turli leksik mavzu bo'yicha qo'llash yaxshi samara beradi.

Individual ish: bolalar artikulyasion apparatini rivojlantirish, tovushlarni so'z va jumalarga joylashtirish, avtomatizasiya va differensiyalash.

Logoped bola oldida doimo mashqlarni qiziqarli bajarish uchun harakat qilish vazifasi turadi. Binobarin, har bir bolaning o'z daftari bo'lib, bu daftarga o'qituvchi – logoped oldindan uch – to'rt topshiriq yozib qo'yadi. Bu topshiriqlarbolaning ko'rish layoqati, xotirasi, diqqati, logik tafakko'rini, tasavvuri va o'quv mlakasini rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Topshiriq bola yoshi, qiziqishi va qobiliyatiga qarab beriladi. Masalan, o'ylab ko'r, “NON” so'zini qanday qilib “KON” so'ziga aylantirsa bo'ladi?

O'yin sharti: har bir so'zda faqat bitta tovush almashadi va yangi so'z hosil bo'ladi, toki “kon ”so'ziga aylanmaguncha logoped individual mashg'ulotni olib borishda asosiy faoliyatni turi o'yin ekanligini hisobga olish shart.

O'yin «Razvedkachilar».

Maqsad: Bolalarni zarur tovushini so'zlarda to'g'ri talaffuz etishga o'rgatish.

O'yinning borishi: Tarbiyachi bolalarga rasmlarni ko'rsatadi, bolalar rasmlarning nomlarini aytadilar. So'ngra tarbiyachi razvedkachilarni tanlaydi. Razvedkachilar xonadan chiqib turadilar. Tarbiyachi qolgan bolalar bilan rasmlarni xonaning turli burchaklariga yashirib chiqadi. Razvedkachilar kelib, rasm yashirilgan joyni qidiradilar va topib olgan rasmlarni bolalarga ko'rsatib, uning nomini aytadilar. So'ngra bolalar o'rin almashadilar.

Metodik ko`rsatma: Narsalarning nomini aytayotganda zarur tovushini aniq talaffuz etishlari kerak. Zarur tovushini cho`zib talaffuz etmaslik lozim. Aks holda tovush buzilib eshitiladi.

Ota- onalar bilan ishlash.

Hozirgi davrda ota-onalar bilan pedagoglar hamkorligiga alohida e`tibor berilmoqda va bu ta`lim tarbiya ijobiy natijalarga olib kelmoqda.

Ota – onalar bilan ishlashda o`qituvchi – logopedlar an`anaviy va noan`anaviy usullar : anketalashtirish, maslahat – muloqat, ochiq mashg`ulotlardan keng foydalanadi. O`z navbatida ota – onalar farzandlari ishlari bilan tanishib, ulardagi muammo va yutuqlardan tegishli xulosa chiqaradilar. O`qituvchi – logoped har bir bola topshiriqlarni qanday bajarganligini ota – onalarga tushuntiradi. Individual daftarlar orqali bolalar qanday natijalarga erishgani, qaysi tovushni hosil qilolmagani, nimada qiynalishi haqida ma`lumot berib boriladi. Shu Bilan bir qatorda, ota – onalar bolalari bilan topshiriqni qayta ko`rib chiqishlari yoki bajarishlari uchun imkoniyat yaratiladi.

Ota – onalar bilan hamkorlikda “Bir kunlik xat kuni”ni o`tkazish ayniqsa ijobiy natijalar beradi. Bu tadbir jarayonida bolalar qiyinadigan shkaflar ichida cho`ntakchalar qo`yilib, ichiga muhim hisoblangan ma`lumotlar yoziladi. Masalan, “Siz Bilan birga biz ham xursandmiz, chunki Alisher talaffuzida “r” tovushi hosil bo`ldi yoki “Alisherga so`zlashuv payti doimo R tovushini aytishni yodiga solib turing. Rahmat! ”. “Madina hozircha tugmasini o`zi o`tkaza olmaydi, poyabzal bog`ichini bog`lay olmaydi. Uyda u Bilan mashq qiling, unga yordam bering, ishonamizki, hammasi yaxshi bo`ladi”.

Ota – onalar bilan muomala qilganda, ular kayfiyatini hisobga olish benihoya muhimdir.

Bundan tashqari, ochiq mashg`ulotlar o`tkazish logoped faoliyati bilan tanishtiribgina qolmay, balki har bir ota-ona o`z bolasini tengqurlari bilan taqqoslaydi, unga o`z bahosini qo`yadi va undagi kamchiliklarni yo`qotish choralarini qidiradi.

“Ochiq eshik kunlari”da esa ota-onalar nafaqat mashg’ulotlarni kuzatadilar, ayni paytda pedagog, o’qituvchi-logoped, vrach-nevropatolog va hamshiralar bilan uchrashadilar hamda ulardan qimmatli yo’l-yo’riqlar, maslahatlar oladilar.

2.2. Bolalarda uchraydigan nutq kamchiliklarini bartaraf etishda didaktik o’yinlarni turkumlash va ulardan foydalanish bo’yicha tavsiyalar.

Bolalar o’sib, ulg’aygani sari ularning nutqi ham rivojlanib boradi. Bu davrda ba’zan nutqning ma’lum darajadagi buzilishlari kuzatilishi mumkin. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda uchraydigan nutq kamchiliklaribartaraf etish yuzasidan xilma – xil yo’nalishda tadqiqot ishlari olib borilgan. Jumladan, Rossiyada R. Ye. Levina, L. F. Slirova, V. A.Kavshikov, Ukrainadi Ye. F. Sabotovich, O’zbekistonda L. R. Mo’minova, Ye. A. Boboeva tomonlaridan tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Biz o’z tadqiqotimizda Ushbu muammolar echimini echishga harakat qildik. Biz bolalar nutq faoliyatiga o’yinlarning qay darajada ta’sir etishni turli xil o’yinlar orqali sinab ko’rishga harakat qildik. Nutq buzilishlari bola shaxsining shakllanishiga, bilish faoliyatining rivojlanishiga salbiy ta’sir etadi.

Ma’lumki nuqsonli bolalar bilan muloqotga kirishish uchun, pedagogga pedagogik mahorat juda kuchli bo’lmog’i lozim. Chunki ko’pgina nuqsonlo bolalar (o’zlaridagi nuqsonlari sababli) o’zgalar bilan muloqotga kirishishni istashmaydi, istashsa ham qiynalishadi.

Insonlar bir birlari bilan muomilaga kirishar ekan, ularning asosiy ko’zlagan maqsadlaridan biri o’zaro bir biriga ta’sir ko’zsatish, ya’ni fikr- g’oyalariga yaxshi ta’surot qoldirishdir.Ammo ko’pgina nuqsonli bolalarning fikr doirasi kuchsizroq bo’lib, ega bo’lgan fikrlarini ham nutqida aniq bayon ettirishga (nuqsonlari sababli) qiynalishadi.

Shuning uchun pedagog birinchi bo’lib nuqsonli bolalarga psixologik ta’sir bu- turli vositalar yordamida bolalarning fikrlari, hissiyotlari va xatti harakatlariga ta’sir ko’rsata olishi darkordir.

Ma'lumki nutq – bu soʻzlashuv oʻzaro muomala jarayoni boʻlib, uning vositasi –soʻzlar hisoblanadi. Manologik nutqda, dialogik nutqda ham odam oʻzidagi barcha soʻzlar zaxirasidan foydalanilib, eng taʼsirchan soʻzlarni topib, sherigiga taʼsir koʻrsatishni xohlaydi. Nutqda nuqsoni bor bola esa koʻpgina hollarda shu nuqsonini yashirishi natijasida muloqotda kirishishni istamaydi, kirishsa ham tor doiradagi insonlar (oila aʼzolari, bogʻcha opasi va bir necha yaqin doʻstlari) bilan muloqotga kirishadi. Shu sabab ularning soʻzlar zaxirasi kam, davragirlik xislatlari sust boʻladi. Ertaliklarga ham oʻzlariga berilgan sherni qiynalib aytishadi.

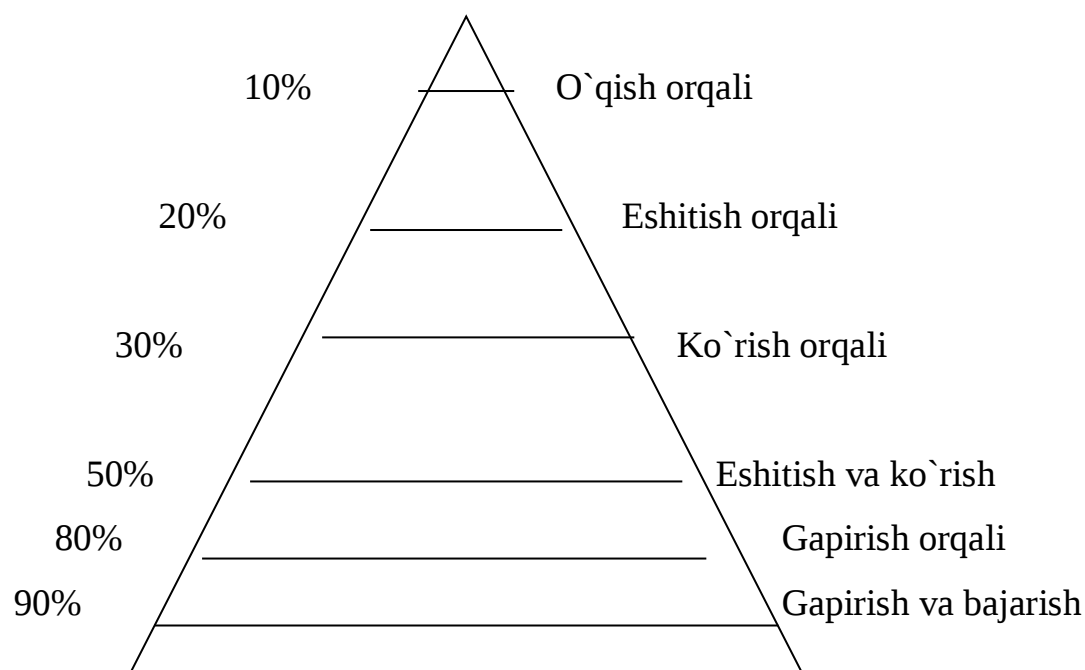
Baʼzi hollarga bunaqa bolalar nutqning paralingivistik taʼsirning bazi bir omillari nutqni susaytiruvchi, past tovushida ifodalash, toʻxtashlar, duduqlanish, yutal, til bilan amalgam oshiriladigan harakatlar, nidolardan foydalanadi.

Muloqot jarayonidagi karakterli narsa shundaki, suhbatdoshlar bir birlariga taʼsir koʻrsatmoqchi boʻlishganda, dastavval nima deyish, qanday soʻzlar vositasida taʼsir etishini oʻylar ekan. Muloqotning qanday kechishi va kimning koʻproq taʼsirga ega boʻlishi sheriklarning rollariga ham bogʻliq. Taʼsirning tashabbuskori- bu shunday sherikki, unda ataylab taʼsir koʻrsatish maqsadi boʻladi va u bu maqsadni amalga oshirish uchun barcha yuqoridagi taʼkidlangan vositalardan foydalanadi.

Shunday ekan, suhbat jarayonida bola oʻzini tashabbuskor etib his qilishi, yaʼni bola suhbatda oʻzini asosiy rolda ekanligini sezishi kerak, buning uchun pedagog dialogni shu maqsadda tuzishi lozim. Eng avvalo bola bilan ishonchli munosabat oʻrnatishi kerak. Suhbat jarayonida bola uni yaxshi koʻrishlarini va u toʻgʻrisida gʻamxoʻrlik qilishlarini his eta olishi juda muhimdir.

Pedagogning muloqot jarayonida oʻyin, nutqiy mashqlar, barmoqlar teatri, qisqa saxna koʻrinishlarini oʻynash, rasmiy topishmoqlar, taʼlimiy oʻyinlar, barmoqlar gimnastikasi va qofiyali soʻzlar oʻyinidan foydalanishi muloqotning ijobiy oʻtishiga yordam beradi.

Bola tomonidan berilgan bilimlarning oʻzlashtirilishi uning hotirasiga ham bogʻliqdir. Maʼlumki insonning eslab qolishi quyidagichadi :

Shularni inobatga olgan holda she'rni yod olish tezligini oshirish uchun uni turli harakatlar bilan birgalikda olib borish yaxshi natija beradi.

Tog'orani olamiz
 oldimizga qo'yamiz.
 Ichiga suv solamiz,
 so'ngra ishni boshlaymiz.

Bir, ikki, uch, to`rt (Ishqalash harakati bajariladi)
 bir, ikki, uch, to`rt (G'ijimlash, chayish harakati)
 Bir, ikki, uch, to`rt (chayish harakati)
 bir, ikki, uch, to`rt (Siqish harakati)
 Bir, ikki, uch, to`rt (Qoqish harakati)
 bir, ikki, uch, to`rt (ilish, qistirish harakati);

Choynikchada qopqoqcha (**choynik deganda qo'llar shar shaklida ifodalanadi**)

Qapqoqchada qolpoqcha (**Qop. Degan. qo'l. yarim qislgan xolda pastga qaratil.**)

Qalpoqchada teshikcha (**Qalpoq. degan. barmoq. mush yig'iladi. teshikcha deg.**)

Bosh barmoq bilan ko`rsatgich barmoq birlash. Teshi)

Teshikchadan par chiqar **(Par chiqarda qo`llar harakatlanib yuqoriga ko`taril).**

O`yin inson faoliyatining ko`rinishlaridan biridir. Tadqiqotchilar o`yinning qadrini bola xulqini shakllantirishdagi kishining muomala chog`idagi xatti – harakatini aniqlab olishdagi ahamiyatini ta`kidladilar. O`yin bola hayotining uzviy qismidir. Bolalarning o`yin dunyosi boy va xilma – xildir. Nutq kamchiligiga ega bo`lgan bolalar bilan olib boriladigan mashg`ulotlarda o`yin usullari hamda elementlaridan foydalanish samarali natija beradi va shu sababdan keng qo`llaniladi. Shu sababli o`yin faoliyatidan keng foydalanish orqali bolaga har tomonlama ta`sir etish mumkin. O`yin bolaning aqliy rivojlanish vositasidir. O`yin vaqtida xilma – xil aqliy jarayonlar faollashadi, o`yinning vazifa va shartlari esa diqqatni to`plash, analizatorlarni farqlash, taqqoslash, umumlashtirish jarayonlarining faollashuvini talab etadi. Bir xildagi harakat va so`zlarning ko`p takrorlanishi bola ongida narsa va hodisalar haqidagi mustahkam bog`lanishlar hosil qiladi, muayyan fikr, xatti – harakatlarning tarkib topishiga yordam beradi.

“O`yin – sinchkovlik va qiziquvchanlik olovini o`t oldiruvchi uchqundir”, degan edi V. A. Suxomlinskiy.

O`yin bolalarning har tomonlama kamol topishida kata ahamiyatga ega bo`lib, o`yin vaqtida bolalarning sezgi, idrok, tafakkur, hayol, xotira, diqqat, iroda, xissiyot va boshqa ruhiy jarayonlari ishtirok etadi. O`yinlar bolalarning aqliy faoliyatini o`stirishga, ularning fikriy tashabbuskorligini oshirishga xizmat qiladi. Bolalarning xis tuyg`ularini shakllantirishga, ayniqsa, ularning sezgi a`zolari (ko`rish, sezish, tinglash va .b) faoliyatini faollashtirishga yordam beradi. Didaktik o`yinlar xilma – xil materialllar asosida tashkil qilinadi. Masalan: qo`g`irchoqlar, o`yinchoqlar, rang – barang rasm va kartochkalar, turli geometrik shakllar, tabiiy materiallar shular jumlasidandir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan olib boriladigan mashg`ulotlarda didaktik o`yinlarning ag`amiyati katta, bu o`yinlarni keng qo`llash bola tafakkuri, idroki, zehni, xotirasi, irodasi, bilim olishga bo`lgan qiziqishi va ehtiyojining

rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bolada atrof olamni bilishga bo'lgan qiziqish ortadi, ziyrakligi, ixtiyoriy diqqati, topqirligi tashabbuskorligi mustahkamlanadi. Bolalarda o'yin orqali, kattalarning xatti – harakati orqali voqe'likka munosabat shakllanadi, dunyoqarash, aqliy, axloqiy va jismoniy tomondan tarbiyalanadilar. O'yinlar o'z mazmuniga ko'ra bir necha turlarga bo'linadi: Didaktik o'yinlar; dramalashtirilgan o'yinlar; syujetli – roli; harakatli o'yinlar.

Didaktik o'yinlarda bolalarning aqliy jixatdan o'stirish uchun kerakli bo'lgan muhim sifatlar hosil bo'ladi. O'yinlar bolalarning yoshiga va ruhiy rivojlanishiga qarab tanlanadi. Ta'limiy o'yinlar orqali bolada mustaqillik, faollik, ijodkorlik masalaga ongli yondoshish malakasi o'stirib boriladi. O'yin ko'rgazmalilik, oddiydan murakkabga o'tish usullari orqali olib boriladi. Tarbiyachi va logopedlar ta'limiy o'yinlarni o'tkazish davomida bola harakatini faollashtiradi, mustaqil harakat qilish qobiliyatini shakllantiradi, o'yindan to'g'ri foydalanilsa bolaning tafakkuri, nutqi, xotirasi ya'ni, aqliy tarbiyasiga asos solinadi. Ta'limiy o'yinlar orqali bolalar eshitish, ko'rish, sezish a'zolari orqali turli narsalar va ularni yasashda ishlatiladigin materiallarning xossalarini, ularni bir - biriga taqqoslashni, guruhlariga ajratishni o'rganadilar. Ta'limiy o'yinlar guruhlarda quyidagi xilda o'tkaziladi.

O'yinchoqlar bilan o'ynaladigan o'yinlar-"Ayiqlarga nima kerak?", "Jajji oyoqchalarimiz", "Zumrad uchun ko'ylaklar" .

Stol ustiga qo'yib o'ynaladigan o'yinlar- "Nima qaerda yuradi?", "Men aytgan narsani ko'rsat", "Kimning qo'lida nima bor?".

Og'zaki usuldagi ta'limiy o'yinlar- "Qo'g'irchoq Lolaxonni cho'miltiramiz", "Qo'g'irchoq Lolaxon mehmonga keldi", "Ajoyib xaltacha", "Shaklini top", "Rangini top" kabi o'yinlar kiradi.

Eshitish va ko'rish a'zolarini faollashtirish uchun "Xilini top", "Qaysi daraxtning mevasi?", "Nimaning pati", "Mevasini top", "Onasini top", "Mevalar va barglar", "Domino", "Yovvoyi va uy xayvonlari", "Ishlash uchun nima zarur", "Bu uychada kanday xayvon yashaydi", "Bu kim yoki nima?" singari O'yinlardan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu o'yinlar orqali bolalarda meva va

sabzavotlar, hayvonlar va parrandalar, yil fasllari, kiyim - kechak va boshkalar, kabi tasavvurlar boyitilib, kengaytirilib, ko`rish va eshitish, esda saqlab qolish xususiyatlari rivojlantirilib boriladi. Katta guruhlarda o`ynaladigan "Ayting biz topamiz", "Topgan topag'on", "Oshqovoq pishdi", "Loy o`yini", "Bog`bonlar" o`yinlari orqali bolalarda mehnatga muhabbat ruhi tarbiyalanib boradi.

Mazkur o`yin jarayonida nutq muhim ahamiyat kasb etadi: u orqali bolalar fikr, his tuyg`u va kechinmalar bilan almashinishadi, o`zaro do`stona munosabatlar o`rnatishadi. Nutq bolalarga tevarak – atrofdagi hayot voqealari va faktlariga bir xil munosabatda bo`lishga yordam beradi. Nutqida nuqsoni bo`lgan bolalar Bilan olib boriladigan didaktik o`yinlar so`z va gaplarni tahlil qilishga, so`zlarda tovush va harflarning o`rnini aniqlash, jummalarni to`g`ri tuzishga o`rgatadi. Quyida bolalar bilan tarbiyaviy mashg`ulotlarda, oila sharoitida, o`yin faoliyatida olib boriladigan didaktik o`yinlardan misollar keltiramiz:

“Jonli so`zlar ” o`yini.

O`yin guruh Bilan o`ynashga mo`ljallangan bo`lib, tarbiyachi dastlab doskaga uchta bolani chiqaradi va o`yin qoidasini tushuntiradi:

Hozir siz bilan “Jonli so`zlar ” o`yinini o`ynaymiz. Bu bolalar so`z bo`ladilar. Demak, uch so`zdan iborat bo`lgan gap tuzamiz. Bolalar gap tuzadilar. Masalan, Lola - “bog`da”, Jasur -“ pishdi”, Aziz - “mevalar” degan so`zni ifodalaydilar. Keyin tarbiyachi bolalarni chapdan o`ngga qarata ketma - ket joylashtirib, gap “yozishlarini ” taklif qiladi. Vazifa bajarib bo`lingach, jonli so`zlar o`z so`zlarini aytadilar, bolalar esa aytilgan gapni eshitadilar.

O`yin gap va “Jonli so`zlar ”ni almashtirish orqali davom etadi.

O`yinning 2 – turi

O`yinning ikkinchi turi ham birinchi turga o`xshab, bolalar Bilan bigalikda avval gap tuziladi, so`ngra bolalarga gapning so`zlarini bo`lib beriladi. “Jonli so`zlar ” o`z so`zlarini bilib olganlaridan so`ng tarbiyachi

“jonli so`zlarga” murojaat qiladi:

- Hozir siz o`z joylaringizni aniqlab, ketma – ket turgan holda aytilgan gapni “yozasiz”, qolgan bolalar sizlarni kuzatib turadilar, - deydi.

Bolalar tezda ketma – ket turib aytilgan gapni yozishlari kerak, so`ngra har bir bola o`z so`zini ovoz Bilan aytib, gap hosil qiladilar.

O`yin shu tarzda bolalarni va gapni almashtirish orqali davom ettiriladi. O`yinda o`z qatorini adashtirmay to`g`ri topib turgan holda so`zni aniq talaffuz qilgan bola g`olib sanaladi va rag`batlantiriladi.

“Sehrli qalamchalar” o`yini

O`yin uchun bir necha rangli qalamchalar va ular yordamida chizilgan turli narsa va buyumlar rasmi kerak bo`lib, ular doskaning o`rtasiga joylashtiriladi. O`yinni yakka holda yoki guruh bilan o`ynash mumkin.

Tarbiyachi bolalar diqqatini doskaga qo`yilgan jihozga qaratib :

- Bolalar, siz ko`rayotgan mana bu qalamchalar oddiy qalamchalar emas, balki ular “sehrli” qalamchalardir. Ular mana bu rasmni bir zumda chiza oladilar. Keling, hozir ular nimalarning rasmini chizganliklarini aniqlaymiz.

Tarbiyachi birin – ketin ko`rsatadi, bolalar esa ularni nomlaydilar. Tarbiyachi bolalar diqqatini maqsadda ko`zlagan bir tovushlarning (masalan s, b, r va h.k.) o`rnini so`z boshida, o`rtasida, oxirida) aniqlashga qaratadi. Tarbiyachi:

- Bolalar, endi har bir qalamcha qaysi rasmni chizganini aniqlaymiz.

Hozir har biringiz o`zingizga yoqqan rangdagi qalamchani tanlab olasiz. Qalamchangiz qaysi rasmni chizganini ular qoldirgan izdan yurib aniqlaysiz va nomlaysiz. Agar siz rasmda nima aks ettirilganini to`g`ri topsangiz uni aniq, ravon talaffuz qilsangiz rasmni o`zingizga olishingiz mumkin. Shu tartibda bolalar qalamchalar chizgan rasmlarni aniqlaydilar. O`yin doskadagi jihozni almashtirish orqali davom ettirilishi mumkin. O`yinda kim ko`p rasm to`play olsa, o`sha bola g`olib sanaladi.

O`yinning 2 - turi

O`yinning 2 – turi ikki farqlanayotgan tovush ustida o`tkaziladi (b-p, s-sh, r-l, a-o, d-t va h.k). Masalan, q-g . Mazkur o`yinning 1-turi uchun zarur jihozlar qisman o`zgartiriladi. Jumladan, rasmlar ikki farqlanayotgan tovushga mos ravishda tayyorlanib, ularning yoniga kerakli harfni yozish uchun bo`sh katakcha qo`yiladi.

Tarbiyachi bolalarga o`yin shartini tushuntiradi:

- Bolalar, rasmdagi qalamchalardan birini o`zingizga tanlang. Qalamchalaringizning chizgan rasmini aniqlashda ular qoldirgan izlar bizga yordam beradi. Ana shu izlardan yurib qalamchalaringiz rasmini aniqlaysiz va uni nomlaysiz. Bizga kerakli bo`lgan “g” yoki “q” tovushini ajratib, aniqlab, uni bo`sh katakchaga yozasiz. Agar siz shu vazifani to`g`ri bajarsangiz rasmni o`zingizga olasiz.

O`yin rasmlarni almashtirish orqali davom ettirilishi mumkin. O`yinining bu turida ham ko`p rasm yig`ib, topshiriqni to`g`ri bajargan bola g`olib sanaladi.

“Hayvonot bog`i” o`yini

O`yin uchun “Hayvonot bog`i” deb atalgan maxsus jadval zarur bo`lib, jadvalda “qafaslar” to`rt qatorga (1, 2, 3, 4) joylashtiriladi (cho`ntaklar yopishtiriladi).

Bundan tashqari, o`yin uchun hayvonlarning rasmlari aks ettirilgan varaqlar (birinchi qator uchun: ot, it, qo`y, kit; ikkinchi qator uchun: bo`ri, ayiq, yo`lbars, tulki; uchinchi qator uchun: olmaxon, jirafa, kenguru, qo`zichoq; to`rtinchi qatorga: tipratikan, kaltakesak va h.k) ham zarur bo`ladi. O`yin jadvalni doskaga osish va hayvonlarning rasmlari ifodalangan varaqlarni bolalarga tarqatish bilan boshlanadi. Tarbiyachi bolalarga hayvonot bog`iga keltirilgan hayvonlarni nomlab, ularni bo`g`inlarga ajratgan holda ma`lum qatorlardagi qafaslarga joylashtirish kerakligini tushuntiradi. Masalan, “ot” – bo`g`indan, demak uni birinchi qatordagi qafasga, “bo`ri”- ikki bo`g`inli, shuning uchun ikkinchi qatordagi qafasga joylashtiriladi va hakoza.

2.3. Nutq nuqsonlarini bartarf etishda xalq og`zaki ijodidan foydalanish.

Hayot shunday hamma narsa zamon, davr bilan bog`liq bo`ladi. Xalq og`zaki ijodimi, yozuvchilar tomonidan yaratilgan badiiy asarlarni bari bir zamonga, davrga xizmat qiladi. Xalq poetik asarlarni o`qib, o`z hayot yo`lini to`g`ri, noto`g`ri ekanligini bilib, suyanib, xulosa chiqarib yashaydi, yutuqlardan quvonadi, kamchiliklardan azob chekadi. Bu hol ko`proq yosh avlodda ko`rinadi. O`rta Osiyo xalqlarining eng qadimgi namunalari bazi tarixiy yodgorliklar, ilmiy

asar va yodnomalardagina saqlanib qolgan. Eng qadimgi folpklyor asarlari miflar, jangnoma tipidagi afsonalar qaxramonlik va paxlavonlik eposlari, qo'shiq va maqolalardan tashkil topgan.

Kishi dunyoga mukammal inson bo'lib kelmaydi. U tug'iliboq ertak yoki dostonlardagi qahramonlardek aqlli, dono, bilimdon bo'lib qolmaydi. Inson tevarak atrofdagi narsa va hodisalarga, odamlar orasida, tabiatning go'zal qo'ynida, hayvonot dunyosi, parranda-yu hashoratlar, turli-tuman voqea-hodisalar qurshovida, ular bilan muloqotda bo'ladi, o'sib ulg'ayadi va kamol topadi. Yaxshilardan ibrat oladi, yomonlardan nafratlanadi. Shuning uchun inson yaxshilik, ezgulik sari intiladi. Bu intilishlarni bola ilk va kichik yoshligidan boshlab o'ziga o'zlashtirishga intiladi.

Maktabgacha kichik yoshdagi bolalar ko'ngil ochishni, ermakni hohlaydilar. Chunki bu narsalar ular xayoti davomida tabiiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Maktabgacha kichik yoshdagi bolalar hamma narsani o'yin va so'zlar orqali o'zlashtiradilar. Tarbiyachi bolalar bilan muloqot qilganida ularga o'z ona tillarining har tomonini ya'ni nozik taraflarini ham o'rgatib boradi. Chunki so'z orqali bola hayoti borasida muloqot qiladi, fikrlash doirasi kengayadi va tili ravon, aniq so'zlashga moslashib boradi. Maktabgacha kichik yoshdagi bolalar so'z, ibora va gaplarni qiziqib o'rganadilar hamda osongina eslab qoladilar. Bu yoshdagi bolalarning xotirasi endi shakllanib borayotgan paytda bunday mashg'ulotlar ularning xayotiga yo'l ochib beradi. Kichik yoshdagi bolalarga tarbiyachi so'zlarni o'rgatayotganida o'yinlar orqali murojaat qilish ayni muddao hisoblanadi. O'yin orqali bola o'zining lug'at boyligini kengaytirib to'playdi. Lekin kichik yoshdagi hamma bolalar ham o'rganayotgan so'zlarning ma'nosini to'g'ri tushunmaydilar. Ularni tushuntirish ota-onalar bilan tarbiyachining vazifasiga kiradi.

Maktabgacha kichik yoshdagi bolalar uchun sodda va qiziqarli o'yinlar, tez aytishlar, ertaklar aytib berish yoki suratlarga qarab ertak o'ylab topish, she'r va ashulalarni yod olish ham katta samara beradi. Tarbiyachi o'z mashg'ulotlarini shunday o'tish kerak-ki, bolaning o'z tasavvur olamlarida bu narsalarni xayolan hosil qilishlari kerak. Kichik yoshdagi bolalar uchun chiqarilgan ertak kitoblar

turli-tuman rangli va qiziqarli suratlarga boy bo'lishi darkor. Bunday kitoblarni ko'rgan har qanday bolaning adabiyotga qiziqishi ortadi hamda talab ham kuchayadi. Bolalar uchun yaratilgan kitoblarda atrofimizdagi bizni o'rab turgan yashil va jumboqli tabiatni asrab-avaylashga, hayovonot dunyosini bilishga va sevishtga, murg'ak qalblarini mehrga to'ldiradi, onglarini rivojlantiradi. Shular asosida bolaning lug'at boyligi ortadi va nutqini o'stiradi.

Qiziqarli ertak va hikoyalar bolaga yaxshi ta'sir qiladi va yaxshi-yomonni farqlashga o'rgatadi. Yod olingan kichik xajmdagi she'r va qo'shiqlar bolaning nutqini ravon, aniq va sodda qilib ifoda etishni shakllantiradi. Tarbiyai bolalarda tabiatga mehr uyg'otishda daraxtlar qushlar yoki boshqa narsalar haqidagi kichik xajmdagi she'rlarni yod oldirishi va ularning mazmunini tushuntirishlari maqsadga muvofiqdir. Qushlarning insonlarga foyda keltirishi shu kichik she'r orqali ifodalanganini aytish zarur. She'rni yoki qo'shiqni aytishdan oldin ular haqidagi rangli rasmlarni ko'rsatib o'tish va suhbatlashish shart. Shundagina bolaning tasavvuri, hayolot olami kengayib boradi.

Maktabgacha kichik yoshdagi bolalarning og'zaki nutqini rivojlantirish yoki o'stirishda ertak, afsona, dostonlarning roli katta. Bunday asarlarda so'zlar aniq, sermazmun, to'g'ri, jumlasida sodda va bola xotirasiga qabul qila olishiga mo'ljallangan qilib yoziladi. Tarbiyachi nutq o'stirish mashg'ulotlarida shunday adabiyotlardan foydalanishlari darkor. Hozirgi chop etilayotgan deyarli barcha kitoblar bolaning qanday yoshda ekanligini hisobga olgan holda tuzilgan hamda ertakning mazmunini tushunishga yordam berish bilan birga nutq madaniyatining tarkib topishida ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Maktabgacha kichik yoshdagi bolalarning nutqini o'stirish yuzasidan xalq tomonidan yaratilgan maqollar, topishmoqlar, tez aytishlarni tarbiyachi o'z mashg'uloti orqali bolaga etkazadi. Tarbiyachining o'zi ham qanday mashg'ulot o'tishidan qat'iy nazar aniq, ravon, ifodali, sodda va bola tushunadigan ohangda so'zlashi darkor.

O'yinlar orqali bolaning xotirasida yaxshi ta'ssurot qoldirish mumkin. Bunday mashg'ulotlarni o'tishda tarbiyachining bilim va mahoratiga ham bog'liq.

O'yinni ham boshidan oxirigacha tarbiyachi so'zlarini to'g'ri va ravon qilib so'zlaydi. Bola o'zining tilida emas balki kattalarga taqlid qilgan holda muloqot qilishga harakat qiladi. Og'zaki nutqi rivojlangan bolakay o'z fikrini ham to'g'ri ifodalay oladi. Nutqining boy, sarmazmun bo'lishidagi asosiy shartlaridan biri aytilgan so'zning to'g'ri talaffuz qilishidir. Agar bolakay so'zlardagi ba'zi xarflarni ayta olmasa bunday bola bilan maxsus mutaxassis (logoped, defektolog) shug'ullanishi zarur. Masalan sh, r, j, yo, ch, z, g', s, q harflarni to'g'ri talaffuz eta olmaslik. Tarbiyai bunday hollarga befarq qaramasligi kerak. Aksincha tarbiyachi mashg'ulot davomida og'zaki nutqida kamchiligi uchraydigan bolalarning xatosini bartaraf etish va ota-onasi bilan birga yaqindan yondashib ishlashi zarur.

Tarbiyachi mashg'ulotdan tashqari muomala qilganida ham o'z so'zlariga katta e'tibor qaratgan holda gaplashishi kerak. Mashg'ulotlardan tashqari sayr vaqtida, didaktik o'yinlar o'ynayotgan paytda bola bilan yakka tartibda ishlashga to'g'ri keladi. So'zlarni bo'g'inlarga bo'lib yoki tovushning baland-pastligiga, agar parranda yoki hayvonlarning nomlarini aytishga qiynalsa ularning ovozlari taqlid qilish, takror-takror mashq bajartirishga e'tibor qaratib ish olib boradi va yaxshi samara beradi.

Tarbiyachi ertak yoki hikoya o'qiyotganida asarning badiiyligini ham inobatga olish darkor. Chunki O'zbekiston xalqi ko'p millatli xalq hisoblanadi va turli xalq vakillarining bolalari maktabgacha ta'lim muassasalarida (maktab, kollej, lisey va oliygohlarda) tarbiyalanadilar, bilim oladilar. Boshqa millat bolalarining ham davlat tili bo'lgan o'zbek tilini egallashlariga harakat qilishi, tilimizga muxabbat uyg'otishi zarur.

Nutqni rivojlantirish uchun tarbiyachi tez aytishlarni turli xil ovoz balandliklarida, turli sur'atlarda talaffuz qilishni talab etiladi, so'roq gaplarni so'roq ohangida, jarangdor so'zlarini (undov) jarangli ohangda aytishi kerak. Tarbiyachi mashg'ulotida jarangli va jarangsiz so'zlarning farqini tushutirishi, qaysi, qaerda, qanday ishlatilishi haqida ham aytadi. Bolalar ham o'z ovozlari o'zgartirib yoki o'xshatib talaffuz qiladilar. O'yin va mashg'ulotda bolalar tovushlarini qanday chiqarayotganiga e'tibor qaratishi zarur. O'yin (milliy o'yinlarga ahamiyat berish)

jarayonida bolalarning shaxsi takomillashib kishilar bilan muomala, o`quv va mehnat jarayonida tayyorlanish kabi turli xil ruhiyholatlarni shakllantiradi. Maktabgacha ta`lim muassasalarida tarbiyalanayotganlar orasidagi ko`pgina bolalar oddiy o`yinlar mayl bo`ladilar. Buning sababi: birinchidan, o`yin o`tkazish usul va metodlarining yaxshi ishlanmaganligi bo`lsa, ikkinchidan, o`yin bolalar xayoti bilan etarlicha bog`lanmagan. Asosan o`yin jarayonining birinchi bosqichida o`yin bilan tanishtiriladi, ikkinchi bosqichida esa tanlab, saralab, ajaratib oluvchi o`yin bo`ladi. Tarbiyachi o`yinni bu xilda olib borishi bolalarning har tomonlama etuk rivojlanishiga yordam beradi. Har bir o`yin bola xayotiga yaqin bo`lsa, ularning xayotdan lavxalar ifodalashga qaratilgan bo`lsa, o`yinchoqlar esa ular xayotida uchrab turadigan narsa, byumlarni ko`rsatsa va o`yinchoqlar bilan o`ynash natijasida bolala qiziqishi ortadai. Aks holda o`yindan kuzatilgan maqsadga erishish qiyin. Bunda tarbiyachi bolaga yangi predmetning nomi va mohiyatini tushuntirishi lozim. Shu o`yin yoki o`yinchoqni o`ynash usullari bilan bolani tanishtirish zarur hisoblanadi. Tarbiyachi o`yin mashg`ulotlarini o`tkazishda dasturda ("Uchinchi ming yillikning bolasi" tayanch dasturi) berilganidek o`rgatib, mustahkamlab borishi shart. O`yinni rollarga bo`lib bajarish, bir-birlari bilan dialog asosida suhbatlashib, o`yinchoqlari bilan muloqotda bo`lib, o`zlariga yaqin bo`lgan odamlarning ismlarini aytib, buyumlarning qanday ishlatilishi haqida gapirib bajarishsa, og`zaki nutqlari rivojlanib lug`at boyliklarini ko`paytiradilar. Bolalar so`zlarini bir-biriga moslashtirib tuzadilar, o`z o`rnida qanday qo`llashni o`rganadilar. Bunda fikrlash his qilish idrok ham birga rivojlanib boradi.

Tarbiyai bolalarni surtalarga qarab so`z birikmalari va gap tuzishga o`rgatishi muhim ahamiyatga ega. Tarbiyachi bunga ham ma`suldir hamda oldimizga qo`yilgan maqsadga shundagina erishishimiz mumkin. Tarbiyachi oldingi nutq o`stirish mashg`ulotlari bo`yicha berilgan materiallarni yangi o`tiladigan mashg`ulotlar boshida takrorlab olishi kerak. Bolalarda shundagina olgan bilimlarini mustahkamlab olib, ko`nikma hosil qiladilar.

Maktabgacha kichik yoshdagi bolalar nutqini o`qtirishda so`zlarni to`g`ri talaffuz etish, yangi so`zlar bilan bolaning lug`atini boyitib, kengaytirishga alohida e`tibor beradilar. Bu bolalarni so`z birikmalari va gap tuzishda muhim ahamiyatga ega. Chunki bolalar u yoki bu narsa, voqea-hodisalar haqidagi o`z fikrlarini gap orqali bildiradilar. Tarbiyachi mashg`ulot davomida bolalarda o`tilganlar yuzasidan hosil bo`lgan savllarga javob beradilar, fikr almashadilar, tushunmagan joylariga tushuntirish kiritib izoh beradilar. Shundagina bolaning nutqidagi kamchiliklarning oldi olinadi.

Bolalar har kuni o`z xayotlarida turli hodisa va voqea, narsalarga duch keladilar. Tarbiyachi yoki ota-ona bu haqida farzandlariga to`g`ri tushuncha va maslahatlar berishi, ularning nomlarini, nima uchun kerakligi yoki nmaga ishlatilishi haqida albatta to`liq tushuncha berishi shart. Bu bolaning og`zaki nutqidagi kamchiliklarni chiqarmaslikka, xatolarini tuzatishga imkon beradi, bolalar yangi bilim va tasavvurlarga ega bo`ladilar, hodisalar va buyumlarning nomlari, sifat va xususiyatlarni o`rganadilar.

Maktabgacha kichik yoshdagi bolalar lug`atini boyitish, nutqining ravon, silliq va ta`sirchanligini ta`minlashda bolalar adabiyoti ustida ishlash juda yaxshi natija beradi. Tarbiyachi biror bir hikoya yoki ertakni o`qishda uning mazmunini, bolaning yoshiga mosligini, so`zlarning soddaligiga va bolaning ongiga qanday ta`sir qilishini inobatga olmog`i shart. Bunda o`qitilayotgan ertakdagi ayrim so`z va iboralar bilan ishlash, bir tomondan, ertakning mazmunini oson hamda to`liq o`zlashtirishga yordam bersa, ikkinchi tomondan bolalar lug`atini boyitish, undagi hodisalarni anglash ko`nikmalarini tarbiyalaydi, so`z va gaplarni o`zida o`zlashtirishga imkon yaratadi.

Inson olamga kelishi bilanoq onaning allasi, qo`shig`i, hatto, o`zini-o`zi ovutish uchun aytgan ertagini ham tushunadi. Bu fikrimiz ming bor sinab ko`rilgan. Yana qo`shimcha qilib ruhshunos olim Oygul Yo`ldoshevaning «Toshkent oqshomi» gazetasi sahifasida bir qator yosh onalarga bergan javoblari ham fikrimizga to`la-to`kis asos bo`ladi:

So`zlashishni o`rganamiz

«O`g`lim olti oylik bo`ldi. Negadir buvisining u bilan qilgan muomalasi menga unchalik yoqmayapti. O`zim esa hali yosh bo`lganim uchun bola tarbiyalashda tajribam yo`q. Menga maslahat bersangiz, bolaning tili tezroq chiqishi va hech bir kamchiliklarsiz gapirishi uchun u bilan qanday muomalada bo`lishim kerak?

Ko`krak suti emadigan bolalar og`zingizdan chiqayotgan tovushlarni, ularning talaffuzini juda yaxshi qabul qiladi va o`zlashtirib oladi. Unga bolalar qo`shiqlaridan kuylab bering, ertaklar aytib bering. Sokin va tantanavor, tinchlantiruvchi va yurak o`ynatadigan, past va baland ovozlarda ayting, albatta, ma`nosidan kelib chiqib. Va, albatta, bola sizning gapirayotganingizdagi qosh, ko`z harakatlaringizni, so`zlarni talaffuz qilayotganda og`zingiz qanday qimirlashini ko`rishi shart.

Siz uchun juda mas`uliyatli topshiriq: bola bilan gaplashganda shunchaki emas, kattalar bilan qilinadigan madaniyatli muomalangizni qilishga odatlaning.

So`zlarni, harflarni o`z o`rnida qo`llashga, to`g`ri talaffuz qilishga harakat qiling. Unutmang, bola o`z ona tilidagi so`zlarga qo`yilayotgan urg`ularni, fonetik qoidalarni bir yoshgacha bo`lgan davrda o`rganadi va juda uzoq vaqt xotirasida saqlab qoladi. Agar bu davrda u bilan tilingizni burab (ya`ni bolaga taqlid qilib) gaplashsangiz yoki bari-bir tushunmaydi, deb o`ylab, jimlik bilan parvarish qilsangiz, bolangiz maktabga bora boshlaganida muammolar tug`ilishi mumkin. Gapirganda tutilish, tez-tez nafas olish, keraksiz tovushlar chiqarishlar, o`z fikrini ifodalab berishga xalal beradi va bu uning o`qishiga jiddiy ta`sir ko`rsatishi mumkin.

Kuzatishlarga qaraganda, ko`krak suti emib katta bo`lgan bolalarning nutqi sun`iy sut bilan parvarishlangan bolalarnikiga nisbatan ertaroq rivojlanadi. Bundan tashqari bolaning ongi, tili yaxshi rivojlanishi uning to`g`ri ovqatlanishiga, ya`ni har kuni nimalar eyishiga ham bog`liq. Bu borada esa bolalar asab kasalliklari shifokori va logoped bilan maslahatlashish zarur.

Darvoqe, shifokorlarning «Bolangiz birinchi marta necha yoshida yoki necha oyligida gapirgan?» degan savoliga javob topish ham oson emas. Mabodo ularga kechroq murojaat qilib shunday savolga duch kelib qolsangiz, bolangizning biror soʻzni oʻzi tushungan holda talaffuz qilgan kunni belgilab qoʻying. Qandaydir boʻgʻinlar yoki soʻzlarni bilib-bilmay talaffuz qilganida, bu hali uning tili chiqqani emas. Yoki boladan oʻzingiz kabi toʻliq gapirishni kutib, hali gapirishni bilmaydi, degan javobni bermang. Deylik, u sizdan «buv bey», yaʼni «suv ber» deya soʻradimi, mana shu kun bolangizning tili chiqqan kuni hisoblanadi.

Eng muhimi, agar siz bolangizning nutqi hech bir kamchiliklarsiz rivojlansin, desangiz, boʻlajak notiq bilan notiqdarcha muomalada boʻling¹».

Tomishmoqlar aytish, eshitish hamisha maktabgacha taʼlim yoshidagi kichkintoylarning ezgu niyatlari bilan hamohang boʻlgan. Xar bir topilishi kerak boʻlgan jumboq - bu davr bolalarini ham oʻylashga, fikr yuritishga, oʻzlariga xos yoʻsinda izlanishga, sezgir, jiddiy, topqir boʻlishga nisbatan mayllarini uygʻotgan. Chunki koʻp predmetli topishmoqlar bogʻcha bolalari uchun yanada qiziqarli boʻlgan. Bu holni butun mamlakatimiz boʻylab bolalariga, nabiralariga, qoʻshni bolakaylarga alla-qoʻshiq, ertak, maqol, topishmoq aytib berib yurgan ota-onalar, buvi-bobolar, mahalla ertakchilari huzurida boʻlganimizda aniq sezdik. Bu ish oʻz-oʻzidan yoki birdaniga koʻngildagidek chiqmaydi. Tinimsiz izlanish, bolakaylarni qiziqtirish, ularni topqirlikda bir-birlariga oʻrnak, ibrat qilib koʻrsatish tufayli erishiladi. Takrorlash, takrorlashlardan keyin bola jumboqlarni echishga, bu haqda oʻylashga havasi keladigan boʻladi. Bu erda shu narsani ham taʼkidlab oʻtish lozimki, bolalarga aytib beriladigan topishmoqlarning mavzusi yoshlarning yoshiga, qiziqishlariga yaqin boʻlsa yana nur ustiga aʼlo nur boʻladi.

Bolalarda uchraydigan nutq nuqsonlarini bartaraf etishda biz ertak, topishmoq, tez aytish, maqollardan unumli foydalansak maqsadga muvofiq boʻladi. Shubhasiz, ular bolalarga xushkayfiyat va tetiklik bagʻishlaydi. Logopedik mashgʻulotlar va oʻyinlarda tez aytish, topishmoq va sheʼrlardan keng foydalanish natijasida, bolalarning nutqi oʻsadi, shu bilan birga nutqning ravon boʻlishida,

¹ «Туркистон» газетаси, 2005 йил, 10 август.

to`g`ri ohangning shakllanishida katta ahamiyatga ega. Milliy adabiyotimiz namunalari bo`lishi sanama, chorlashma, qiqillama, aytishuv, cheklashmachoq, aytishma o`yin va yarashtirgich kabi xalq og`zaki ijodi, nafaqat bolaning nutqini o`stirishda, balki ularni milliy ruhda tarbiyalash, milliy qadriyatlarimizni hurmat qilish va vatanparvarlik hissini uyg`otishda asosiy omil bo`lib xizmat qiladi. Quyida biz, o`zbek tilimizning xususiyatlaridan kelib chiqib, (bolalarni to`g`ri talaffuzga o`rgatishda logopedik o`yinlardan foydalanish yo`llarini takomillashtirish borasida boy adabiy merosimizdan namunalar keltiramiz.

TEZ AYTISHLAR.

Tubsiz dengiz dengizmi?

Dengiz tengsiz dedingizmi?

Novvoy non yopar,

Nonni novvot deb sotar.

G`ani g`ildirakni g`izillatib g`ildiratdi,

G`ildirakni G`ani g`ildiratib g`izillatdi.

Qo`sh qo`lqop

Qo`shog`i ham bo`sh qulqop

Qurilishda burilish,

Burilishda qurilish.

Olma shoxida olmaxon,

Olmaxonni olma Olimaxon.

SANAMALAR

Dadamu oyim,

Bor ikkita singlim

Bohodir Dildor,
Bog'chaga ketar,
Sanab ko`r chavdon,
Bizlar necha jon,
Hil-hil pishib
Oq shaftoli,
Shoxda turar,
Toq shaftoli
Usmon to`rtta ebdi kecha.
Oyim menga
Berdi beshta.
Qani top-chi,
Bari nechta?

ChORLASHMALAR

Tokchaga bug'doy sepuvdim,
Undimikin-o, undimikin,
Mashrabboy uydan chiqmaydi,
Yotdimikan-o, yotdimikan?
Tomda tovuq yotarmi,
Oyog'ingdan tortarmi?
O`yin yoqmas bolalar
Nomozshomda qotarmi?

Bizlar o`ynayapmiz,
Davra qurayapmiz.
Davraga kelinglar,
Sizlar ham qo`shilinglar,
Bu davrani qurgan
Gulnorani ko`ringlar.

AYTISHUVLAR

- «Ashula, shula-shula»,
- Ashula shula-shula,
- Chinni tovoqda shovla,
- Shovlani kimga berding?
- Katta xolamga berdim.
- Xolang nima tug'ibdi?
- Egizaklar tug'ibdi
- Otini nima qo'yibdi?
- Tohir, Zuhra qo'yibdi.

ChEKLASHMACHOQLAR.

- Ona, ona, kim ona?
- Men ona (biz ona).
- Sizga osmondagi oy kerakmi?
Kishnab turgan toy kerakmi?
Kishnab turgan toy menman.
O't, bizdan ekansan!
Biz ikki gulu-lola,
Kimga gul, kimga lola?
Kimga olma, kimga nok?
Kimga ot, kimga arava?
Kimga oftob, kimga yulduz?
Daraxtmi, gul? Olchami, gilos?

TOPISHMOQLAR.

- Bir parcha patir. Olamga tatir
(Oy)
To`rtidir uning oyog'i,
Temir mixli tuyog'i,
Manzilga etishtirar,
Toshdan qattiq tuyog'i.

(Ot)

Kelib og'zin ochar, tishlab qochar.

(Ombir)

G'it-g'it deydi, ishlaydi,

Yerga kukun tashlaydi.

(Arra)

Ish jarayonida xalq ohzaki ijodidan namunali foydalansak, biz bolalarda uchraydigan nuqsonlarni bartaraf etishimiz yanada qulay kechadi. Logopedik mashg'ulotning farqlash (differensasiya) va mustahkamlash (avtomatizasiya) davrlarida bolalarga ular talaffuz va nutq kamchiliklari turlariga qarab tez aytishlardan, topishmoqlardan, kundalik bola hayotida tanish sanama va aytishmachoqlarni o'rgatib borsak, maqsadimizga erishamiz.

TAJRIBA SINOV NATIJALARI

Respublikamizda ta'lim tizimini isloh etish bo'yicha olib borilayotgan ishlar bir qancha bo'lib, ular yosh avlodning jamiyat rivojiga hissa qo'shishga xizmat qiladi. Yosh avlodga kichik yoshidan boshlab to'g'ri ta'lim-tarbiya berish, bu yurtimizning gullab-yashnashiga olib keladi.

Bugungi kunda maktabgacha yoshdagi bolalarda ayrim nutq nuqsonlari kuzatilib, ularni bartaraf etish bo'yicha logopedik ishlar tashkil etilgan. Shular jumlasidan, maktabgacha yoshdagi dizatrik bolalarning nutq nuqsonini bartaraf etish ishlari bir qancha bo'lib, ulardan biri ovoz modulyasiyasining baland-pastligi bo'yicha tadqiq etish yo'llari sanaladi.

Tadqiqotning maqsadi – musiqani, asta-sekinlik bilan pastdan balandlashayotgan, balanddan pastlashayotgan harakatini aniqlay olishi va uni qaytara olish ko'nikmasini aniqlashdir, Ovoz tebranishining baland-pastligi bo'yicha tadqiq etishda bola o'z ovozi qanchalik boshqara olishini, uni baland-pastligi bo'yicha o'zgartira olishni, ovoz diapazoni qanchalik keng ekanligini aniqlash uchun muhimdir.

Tadqiqot uchun jihozlar: tovushlar, taqlid so'zlar, hayvon va ularning bolalari tasvirlangan predmetli rasmlar.

1. Turli xil balandlikdagi ovoz bilan talaffuz qilingan ayrim tovush va taqlid so'zlarni idrok etilishini tadqiq etish.

Jarayonning borishi: Bolaga turli xil balandlikdagi tovush yoki taqlid so'zlarni eshitish va eshitganlarini, ularning bolasi tasvirlangan rasm yoki turli xil kattalikdagi predmet bilan bog'lash, moslash tavsiya etiladi. Bolaga oldindan qonun-qoidalarini tushuntiriladi. Masalan, itning ovozi "yo'g'on", ya'ni past, kuchuk bolasining ovozi esa "ingichka", ya'ni jarangdordir.

Ko'rsatma: "Eshit va qaysi hayvon qanday ovoz chikarishini ko'rsat (ayt).

DUD - katta (past) ovoz DUD - kichik (jarangdor) kema

O - O -

MO' - sigir MU - buzoqcha

VOV - it VOV - kuchuk bolasi

MYaU-mushuk

MYaU - mushuk bolasi

2. Ayrim tovush va taqlid soʻzlarni baland va past ovoz bilan talaffuz qilish.

Koʻrsatma: "Qani katta kema, samolyot va X-K., Hamda ularning kichkinasi qanday ovoz chikarishini, hayvonlar va ularning bolalari qanday ovoz chikarishlarini koʻrsat".

VOV - it

VO V - kuchuk bolasi

MU - sigir

MU - buzoqcha

MYaU - mushuk

MYaU - mushuk bolasi

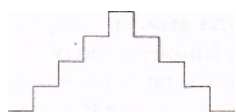
DUD - katta kema

DUD - kichik kema A ayiq, A -ayiq; bolasi

3. Unli tovushlarni talaffuzda ularning grafik tasviri yoki qoʻl harakatiga tayanib ovozni balandlatish va pastlatishni amalga oshirish.

yuqoriga - ovozni balandlatish;

pastga - ovozni pastlatish.

1-koʻrsatma: "Sen oyoqlaring bilan emas, balki ovozing bilan zinapoyalardan yuqoriga, keyin esa Yana ovoz bilan zinapoyalardan pastga tushishga harakat qilib kur. Ovoz zinapoyalardan yuqoriga koʻtarilayotganda, u balandlashadi va ingichkalashadi. Ovoz zinapoyalardan pastga tushayotganda esa, u pasaya boshlaydi. Avval A tovushi, keyin esa O, U tovushlari Bilan talaffuz qilamiz.

,

2-koʻrsatma:

"Qoʻgʻirchoq

chaqaloqni

alalab

koʻrsat".,

A

A

A

A

A

Soat qanday yurishini koʻrsat .

ChIQ tebratishlarini chiq, chiq, chiq, chiq;

\\ \\ \\ \\ ,,,~ - din

Qoʻngʻiroq qanday jaranglashini

\

/

\

/

koʻrsat".

din

din

Din, Dilin, din, Dilin

Eslatma: Ovoz balandlashayotganini yoki pasayayotganini ko`rsatish uchun logoped qo`lining harakati bilan faol ravishda yordamlashadi.

Baxolash mezonlari:

4-ball - topshiriq ovozning etarli modulyasiyasi bilan bajarilganda qo`yiladi;

3-ball - topshiriq ovoz modulyasiyasi unchalik etarli bo`lmagan xolatda bajarilganda qo`yiladi;

2-ball - topshiriq ovoz balandligini o`zgartirmagan xolda bajariladi, biroq topshiriq turli usullarda bajartirilsa, ovoz balandligi o`zgarishiga erishish mumkin;

1-ball - topshiriq ovoz balandligini o`zgartirmagan xolda bajariladi, biroq topshiriq turli usullarda bajartirilsa ham ovoz balandligi o`zgarmaydi;

0-ball - topshiriq bajarilmaydi.

Ushbu ovoz modulyasiyasini baland-pastligi bo`yicha tadqiq etish yo`li orqali nafaqat maktabgacha yoshdagi dizartrik bolalarni balki boshqa nutq nuqsonlariga ega bo`lgan bolalarda ham qo`llaniladi. Bu metodika orqali ovoz kamchiligini bartaraf etiladi va rivojlantirishga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Mamlakatimizda fan-texnika yuksak sur'at bilan rivojlanib borayotgan bir paytda yosh avlod zimmasidagi mas'uliyat ham ortmoqda. Ularga berilishi lozim bo'lgan bilimning hajmi yil sayin oshmoqda.

Bolalarni bog'chadayoq maktabga tayyorlash maktabda esa ularni o'qitishning yangi shakllari amalga oshirilmoqda. Modomiki, harakat va so'z insonning o'zligini namoyish etuvchi asosiy vosita ekan, buning uchun bolaning jismoniy va nutqiy tarbiyasiga ilk davrdan boshlab e'tiborni qaratmoq lozim.

Nutq kamchiliklarining kelib chiqishi sabablarini oilada har bir ota-ona, maktabgacha tarbiya muassasalarida tarbiyachilar, maktabda esa o'qituvchilar bilishlari zarur. Chunki nutq kishilarning til vositasi orqali aloqa jarayonining tarixan tarkib topgan formasidir. Shuningdek, nutq rang-barang ifodali tovushlarning majmuasidan iborat. Bu tovushlar oliy nerv sistemasining signallari vositasida nutq organlarining turlicha shakllanishi yoki harakati natijasida paydo bo'ladi. Shuning uchun nutq tovushlarini vujudga keltiruvchi manbalarini organlar fiziologiyasini, ularning faoliyatini o'rganish talaffuzdagi nuqsonlarning kelib chiqish sababini aniqlash, to'g'ri va ravon talaffuzni ta'minlovchi omillardan biridir. Nutq bolalarda asta-sekin shakllanadi, bola o'sib rivojlanib boradi. Aslida bola nutqning o'sib borishidagi hal qiluvchi bosqich bir yarim yoshdan besh yoshgacha bo'lgan davrga to'g'ri keladi. Bu davrda bolaning nutqi muayyan sur'atda, besh yoshdan keyin esa nutq intensiv ravishda xilma-xil o'sib boradi. Biroq ayrim bolalarning nutqiy rivojlanishida bir qator kamchiliklar uchraydi va ma'lum bir sababga bog'liq bo'ladi. Tovushlarni noto'g'ri talaffuz etishni ona tilidagi hamma tovushlarda uchratish mumkin. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, bolalarning ko'pchiligi asosan artikulyatsion jihatdan talaffuz qilish qiyin bo'lgan sanor (r, l), sirg'aluvchi (s, z, ts) va shovqinli (sh, j, ch), til orqa (k, g) tovushlarini noto'g'ri talaffuz etadilar. Bundan tashqari bolalar nutq nuqsonlari qatorida bir qancha og'ir nutqiy nuqsonlar ham uchrashini yuqori boblarimizda ko'rib o'tdik. Bolalardagi nutq nuqsonlarini bartaraf etish, ularni o'z sog'lom tengdoshlari qatori jamiyatda o'z o'rnini topishlariga yordam berishda esa logped –

defektologlar o`rni kattadir. Olib borilgan kuzatuv va taxlil natijalariga asoslanib maxsus bog'cha va maktablarda logoped – defektologlar ish su'ratini barcha pedagogik tamoyil va ta'lim metodlariga asoslanib yo'lga qo'ysa muvaffaqiyatli natijalarga erishadilar. Nutqiy kamchiliklarni korreksiyalash, etakchi faoliyatni hisobga olish bilan birgalikda olib boriladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'yin faoliyati, motorika, sensor soxa, lug'at boyligi, til qonuniyatlarini egallash bola shaxsini shakllantirish jarayonida olib boriladi.

Tadqiqotlarga asoslanib biz nutq nuqsonlarini bartaraf etishda turli logopedik ta'sir metodlardan foydalansak ko'zlagan maqsadga erishamiz. Logopedik ishda: amaliy, ko'rgazmali va og'zaki metodlardan foydalanilsa yoki nutqiy nuqsonlar korreksiyasi yaxshi natija beradi. Logopedik ish jarayonda quyidagi metodlarni qo'llasak ishimiz sermahzulligi oshib boradi.

Amaliy metodlar: mashqlar, o'yin va modellashtirishlar kiritiladi.

Mashqlar - bu berilgan amaliy va aqliy harakatlarning ma'lum ketma-ketlikda bola tomonidan takrorlanishidir. Artikulyasion mashqlarni sistemali ravishda bajarib turish, tovushni nutqqa qo'yish va to'g'ri talaffuz etish uchun zamin tayyorlaydi. Mashqlar taqlidiy-bajariluvchi, konstruktiv va ijodiy turlarga bo'linadi.

O'yin metodi o'yin faoliyatini boshqa usullar: namoyish qilish, tushuntirish, savollar bilan birgalikda olib borishni nazarda tutiladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan turli xil o'yinlar olib boriladi: ashulali, didaktik, harakatli, ijodiy, saxnalashtirilgan va x.k. **Modellashtirish** - bu modellarni yaratish, kullash va obektlarin tuzilishi haqidagi tasavvurlarni shakllantirishga mo'ljallangan jarayondir.

Ulardan samarali foydalanish kuyidagi sharoitlarga bog'liq:

- model obektning xususiyatlarini aks ettiruvchi bo'lishi kerak;
- ma'lum yoshdagi bolaning idrok qilishi uchun mos bo'lishi kerak;
- bilim, ko'nikma va malakalarni egallash jarayonini engillashtirishi zarur.

Ko'rgazmali metodlar - bu bilim ko'nikma va malakalarni egallashda kurgazmali kurollar va texnik vositalar yordamida beriladigan ma'lumotlardir.

Kurgazmali metodlarga kuzatish, rasmlarni ko`rish, maketlar, diafilm, kinofilmlarni ko`rish, plastinka, magnitafonlarni eshitish, hamda topshirik namunasini, harakat usulini kursatish kabilar kiradi.

Kuzatish - rasm, artikulyasion profil, maket, artikulyasion tovush, mashqlarni kullash va kursatish bilan bog`liq.

Aytib o`tilgan qo`llanmalardan foydalanish, bolalar tasavvurini kengaytirish, bilish faoliyatini rivojlantirish va logopedik ishning samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Magnitovon, plastinkadagi ovozlarni takrorlash. Bolalarning nutqi yozilgan magnitafon lentalarini tahlil qilish, nuqsonlarni ajratib olish, korreksion ish bosqichlaridagi nutqni solishtirish uchun xizmat qiladi va ishning samaradorligini oshiradi.

Diafilm, kinofilmlardan tovushlarni nutqda mustahkamlash, hikoya, suhbat qilish jarayonida bog`langan va tushunarli nutq ko`nikmalarini rivojlantirish, duduqlanishni bartaraf etishda foydalaniladi.

Logopedik ishda **og`zaki metodlardan** bolaning yosh xususiyatlari, nutqiy nuqson tuzilishi, korreksion ta`sirning maqsadi, vazifasi, bosqichini xisobga olgan holda foydalaniladi.

Logopedik ta`sir quyidagi shakllarda amalga oshirilganda: frontal, guruxli, individual mashg`ulotlar va dars natija ko`ngildagidek bo`ladi..

Psixoterapiya duduqlanishni davolash ko`lamida muhim o`rin egallaydi. Psixoterapiyaning asosiy vazifasi — duduqlanuvchining ruhini sog`lomlashtirishdan iborat bo`lib, u 1) mukammal shaxsni kamol toptirish; 2) o`z nuqsoni va sosial muhitga nisbatan sog`lom qarashlarni tarbiyalash; 3) kichik sosial muhitga ta`sir ko`rsatish orqali amalga oshiriladi. Zamonaviy psixoterapiyada so`z orqali ta`sir etishning ikkita asosiy turi bor: 1) okilona (Dyubua bo`yicha) yoki tushuntiruvchi (V. M. Bexterev bo`yicha) psixoterapiya; 2) suggestiv terapiya, bunda bedor xolida, uyquda ishontirish (gipnoz) ni va o`z-o`zini ishontirish (autogen mashqi) ni ajratib ko`rsatiladi.

Bundan tashqari ota –onalar bilan ishlash, mustag'kam aloqa o'rnatish, logoped tomonidan berilgan topshiriqlarni uyda takrorlanishiga e'tibor qaratish ishlari ham to'g'ri tashkillashtirilishi kerak. Logoped ish faoliyatida didaktik o'yinlar, harakatli o'yinlar, so'z o'yinlaridan unumli foydalanish, xalq og'zaki ijodi namunalarini ish faoliyatimizda unumli qo'llash ham bolalarda uchraydigan nutq kamchiliklarini bartaraf etishga yordam beradi.

**Olib borilgan tadqiqotlar asosida biz quyidagi tavsiyalarni ishlab
chiqdik:**

1. Bolalarda uchrayligan nutq kamchiliklari ustida ishlash jarayonida nutq buzilishlarining diagnostikasi metodlarini ishlab chiqishi muxim ekan. Shuning uchun ta'lim-tarbiya sohasida faoliyat olib borayotgan barcha shaxslar bolalar ta'lim - tarbiyasiga o'z hissalarini qo'shsalar barkamol avlod taraqqiyotiga hissa qoshgan bo'lar edilar.

2. Nutq kamchiliklarini kelib chiqish sabablari, mexanizmlari va tuzilishi, alomatlarini aniqlash, bu masala yuzasidan ota – onalar bilan tushuntirish ishlari olib borilsa foydali natijalar beradi.

3. Nutq buzilishini bartaraf etish prinsiplari, differensiyalashgan metodlarini va vositalarini ishlab chiqish, nutq buzilishlarini oldini olish metodlarini takomillashtirish va aholiga logopedik yordamni to'g'ri tashkillashtirish yuzasidan yordamni tashkil etish muxim va shart.

Defektolog – logopedlarning metodik maxorati oshirilsa, yangi pedagogik texnologiyalar bilan qurollantirilsa aholi o'rtasida uchraydigan nutq kamchiliklarini bartaraf qilishda katta yutuqqa erishiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak nutq kamchiliklarini bartaraf etishda qulay va samarali usullardan foydalanishning ahamiyati katta ekan. Biz bo'lg'usi defektolog – logopedlar sifatida hamda barkamol avlod tarbiyachisi sifatida buni yaxshi bilmog'imiz va tarbiyaviy ish jarayonini va o'qitishni shu asosda tashkil etishni o'rganmog'miz lozim.

ILOVA

“K” TOVUSHINI NUTQQA KIRITISH YO`LLARI

Bolalar nutqidagi tovushlar talaffuzining buzilishi tovushlarning nutqda yo`qligi, ularni buzib talaffuz etish va bir-biri bilan almashtirish hollari bilan namoyon bo`ladi. Shuning uchun ham “arra” so`zi o`rniga “ayya”, “lagan” so`zi o`rniga “agan”, “sumka” so`zi o`rniga “fumka”, “sholg`om” so`zi o`rniga, “solg`om”, “choynak” so`zi o`rniga “toynak”, “kabutar” so`zi o`rniga “abutar”, “gul” so`zi o`rniga “dul” deb noto`g`ri talaffuz etish hollari ko`plab uchrab turadi. Ayniqsa til orqa va chuqur til orqa tovushlaridan “K” tovushini to`g`ri talaffuz qila olmaslik ko`p kuzatiladi. Bolalar nutqidagi bu nuqson kappatsizm deb ataladi. Boladagi bu nuqsonni o`z vaqtida bartaraf etishdan avval ularning nutq apparati – lab, til, tishlar tuzilishi va jag`lar harakatchanligi holati tekshirib ko`riladi. So`ngra tovushlarni talaffuz etish holatlari tekshirilib, bola talaffuz etolmagan tovushlar aniqlanadi. Shuningdek, bolani ko`rish darajasi va eshitish holati ham o`rganiladi. Mavjud kamchiliklar ma`lum bo`lgach, u bilan olib boriladigan mashg`ulot rejasi tuziladi. Har qanday nutq nuqsonni bartaraf qilish artikulyatsiya mashqlaridan boshlansa maqsadga muvofiqdir. Negaki tovushlarning to`g`ri talaffuz qilinishi artikulyatsiyaning harakatchanligiga bog`liq. Shuning uchun ham birinchi mashg`ulotni artikulyatsion mashqlardan boshlaymiz.

Lab mashqlari. Yuqori labni “tarash” mashqida lab imkoni boricha ikki yonga tortilgan holda ichkariga qaytariladi, jag` biroz oldinga harakat qilib pastki tishlar qatori bilan yuqoriga “taray” boshlanadi, so`ngra labni og`iz atrofida o`ng va chap tomonga 10 martadan aylantirib yalash kerak, bu mashqlar bir necha marta takrorlanadi.

Til mashqlari. Tilni aylantirish mashqida lablar yumuq holda bo`lib, til uchi tishlar bo`ylab avval bir tomonga, so`ngra qarama-qarshi tomonga harakat qildiriladi. Bu mashqda tishni tozalash holati bajariladi. Tilni tishlash mashqida tilni tepa va pastki tishlar orasiga olib, uni bir necha bor tishlanadi.

**Jag` mashqlari.** Jag`ni oldinga harakat qildirish mashqida jag` biroz pastga tushirilib oldinga va orqaga qarab harakat qildiriladi. Jag`ni ikki yonga harakat

qildirish mashqida yuqoridagi mashq holatida jag'ni ikki yonga shoshilmay harakat qildirish lozim. Mashq bir necha marta takrorlanadi.

Endi bolada “K” tovushining to`g`ri artikulyatsiya profili bilan tanishtiramiz.

Tilning orqa qismi yumshoq tanglay tomon yoysimon shaklda ko`tarilib, pastki tishlarga tegib turadi. Qattiq tanglay bilan tilning o`rta qismi orasidagi masofa torayadi. Shu masofadan siqilib, kuch bilan yorib chiqqan havo “K” undosh tovushini hosil qiladi.

Biz bolaning nutqida yo`q “K” tovushini hosil qilishda bolaga “ta-ta-ta” bo`g`inini aytishni taklif etamiz, shu vaqtning o`zida maxsus zont yordamida tilning uchi bosilib, orqaga biroz itariladi. Bunda logopedik zont va shpateldan foydalaniladi. Bordiyu logopedik zont va shpatel bo`lmagan vaqtda gigienaga rioya qilgan holda qo`l barmoqlari yoki paxta o`ralgan gugurt cho`pidan foydalanish mumkin.

Shpatel yordamida “K” tovushini nutqqa kiritish usuli

Bunda til orqa tomonga surilgan sari “ka-ka-ka” bo`g`ini eshitiladi. “K” tovushi artikulyatsiyasi aniq hosil bo`lgandan so`ng mexanik vositalar yordamisiz “K” tovushini talaffuz etish tavsiya qilinadi va u bo`g`in, so`z, gaplar va she`rlar aytirish yordamida mustahkamlab boriladi. “K” tovushining aniq va to`g`ri talaffuzi hosil bo`lganidan so`ng “K” tovushi ishtirok etgan bo`g`inlar talaffuz ettiriladi.

“K” tovushi ishtirok etgan so`zlarni to`g`ri talaffuz etishga o`rgatish

Kir	karam	kamalak
Ko`z	ko-la	ka-ma-lak
Ko`r	ko`rik	kapalak
		ka-pa-lak

Ko`za, kurtka, karam, maktab, choynak, kurtak, kapkir, ipak, kuchuk va hokazo.

Quyidagi savollarga javob bering:

1. Qaysi qizning ismida “K” tovushi bor?

2. Qaysi parrandaning nomida “K” tovushi bor?
3. Qaysi hayvon nomida “K” tovushi bor?
4. Qaysi idishning nomida “K” tovushi bor?
5. Qaysi kiyimning nomida “K” tovushi bor?
6. Qaysi sabzavotning nomida “K” tovushi bor?

Tikuvchi nima tikadi?

Darsga kirish uchun nima chalinadi?

Un nimada elanadi?

Tez aytish

Ariq labida besh terak,
Besh terakka suv kerak.

To`p-to`p ko`k koptok,
Har to`p ko`k koptokda
Bittadan katta ko`k koptok.

“K” tovushi ishtirok etgan gaplarni to`g`ri takrorlash orqali mustahkamlash

Kungaboqar ajoyib o`simlik.

Kunga boqar quyosh harakati bo`ylab harakat qiladi. Shuning uchun uni kungaboqar, kungaboqar, kun bo`lmasa kimga boqar, deyishadi.

“Nima qanday qichqiradi?”

degan hikoya orqali “K” tovushining to`g`ri talaffuzini aniqlash. Bu mashg`ulotning maqsadi – tovushlarga taqlid qilish orqali “K” tovushini aniq va to`g`ri talaffuz etish.

Mashg`ulotga ovoz chiqaradigan o`yinchoqlarni (tovuq, xo`roz, kakku, qurbaqa) va boshqa o`yinchoqlar tayyorlab qo`yiladi. Bunda bolalarga qarata shunday deyiladi.

Bolalar, esingizdami, biz sizlar bilan hayvonot bog'iga sayrga borgan edik. Yo'lda borayotganimizda, katta poliz yonidan chiqib qoldik. Sizlar chumchuqlarni qanday haydab yuborgan edingizlar? ("Kish-kish").

Biz hayvonot bog'iga etib bordik. U er juda ham chiroyli edi. Birdaniga kakku sayray boshladi: "Ku-ku, ku-ku, ku-ku".

Kakku qanday sayraydi? ("Ku-ku, ku-ku, ku-ku").

Biz hayvonot bog'ida uy va yovvoyi hayvonlar bilan tanishdik. Qaytishda anhor bo'yidan o'tdik u erda qurbaqaning "kva-kva-kva" degan ovozi eshitdik.

Qurbaqa qanday qurillar ekan? ("Kva-kva").

So'ngra bolalardan predmetli rasmlar orasidan kakku va qurbaqa rasmini topib ko'rsatishlari so'raladi.

Shuni unutmaslik lozimki, agar bog'cha yoshdagi bola bilan 1-2 yil muntazam ravishda individual va frontal (chuqur) ish olib borilsa, ammo uning nutqida hech qanday o'zgarish bo'lmasa, tovushlarni noto'g'ri talaffuz etsa, unda buning sabablarini aniqlash uchun logoped (mutaxassis)ga murojaat etish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimov I.A. "Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori". Toshkent. 1998.
2. Karimov I.A. O'zbekiston kelajagi buyuk davlat. Toshkent. O'zbekiston. 1992.
3. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. Toshkent. O'zbekiston. 1995.
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat engilmas kuch. Toshkent. 1998.
5. Karimov I.A. Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni barataraf etish yo'llari va choralari. Toshkent. 2009.
6. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. 1997.
7. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" 1997.
8. Mustaqil O'zbekistonning yosh avlodni tarbiyalashda mahalla, maktab va oila hamkorligi konsepsiyasi. Toshkent. O'qituvchi. 1994.
9. Apeeva L.A. «Metodicheskie rekomendatsii i pourochnye razrabotki po obucheniyu, chteniyu i razvitie rechi detey doshkolnogo vozrasta». Toshkent, 2000 g.
10. «Defektologicheskiy slovar».- M. Vlad.2001 g.
11. Zayseva G.L. «Jestovaya rech». «Daktilologiya». M., 2000 g.
12. «Новые подходы i puti obucheniya, vospitaniya, korreksii i integratsii detey s problemami v razvitii». - Bishkek, 1998 g.
13. Rechiskaya «Doshkolnaya surdopedagogika». M., 2001 g. Ye.G.
14. Logopediya (pod. red. L.S.Volkovoy) - M., 1989.
15. Muminova L.R., Ayupova M. «Logopediya» T. 1993 y.
16. Logopedicheskaya ritmika (uchebno-metodicheskoe posobie dlya logopedov spes.det. sadov) Toshkent – 2006.E. N. Nazarova, Sh. BoltaevaD. Nurkeldieva
17. K.Mamedov, G.Berdiev, SH.Xoliqova. Maxsus psixologiya ma'ruzalar matni. Toshkent, 2001.
18. «Defektologiya» jurnallarining barcha sonlari.

19. “Maktab va hayot” jurnali
20. Shomaxmudova R.Sh., Mo`minova L.R. «Bog`cha va kichik maktab yoshidagi bolalar talaffuzidagi nuqsonlarni tuzatish». T., 1981 y.
21. Ayupova M. «Korreksion ishlar metodikasi. (ma'ruzalar matni)». T 2005 y.
22. Kozlov M.Ya., Levin A.L. «Detskaya surdoaudiologiya». Leningrad “Medisina”, 1989 g.
23. Rau F.F., Beltyukov V.I.i dr. «Metodika obucheniya gluxix ustnoy rechi». M. “Prosvetshenie” 1976 g.
24. Shoabduraxmonov Sh., M.Askarova, A.Xojieva va boshqa. «Hozirgi o`zbek adabiy tili». Toshkent, O`qituvchi, 1980 y.
25. Islombekova Z.. «Talaffuzga o`rgatish va eshitish qobiliyatini rivojlantirish metodikasi» (Ma'ruzalar matni) T.: 2001 y.